Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 127 (14849) 1992 чылдың июль 4, суббота

Солунга ат салган шагы 21.35. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

Кызыл район чагыргазының даргазын томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Кызыл район чагыргазының даргазынга моон мурнунда тус чер үлетпүрүнүң болгаш коммунал-амыдырал бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы турган Александр Константинович БАКУЛИННИ томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың июль 1.

Гимн төлевилели

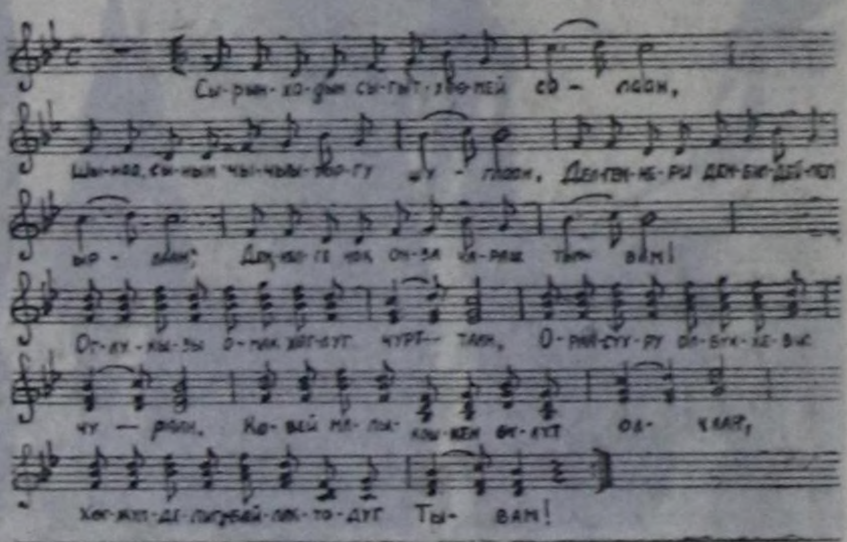

Сырын хадын сыгыт-хөөмей солаан,
Шынаа, сынын чычыы-торгу шуглаан,
Делгемнери дембилдейлеп ырлаан,
Деннелге чок, онза, чараш Тывам!
Оглу-кызы — омак-хөглүг чурттаан,
Оран-сууру — олбук-хевис чураан,
Көвей малы—көшкен булут олчаан,
Хөгжүлделиг, байлак-тодуг Тывам!
Аймак-төрел аалчы чонун чалаан,
Аяк шайның үстүн өрү өргээн,
Алызындан арат уктуг чораан,
Азий төвү, ак-көк дээрлиг Тывам!
Чырык данче экер эрлер углаан,
Шынгырааштыг шиник кыстар самнаан,
Дыңгылдайы өртемчейде тараан,
Тывам, Тывам — ыдык сүлде, сүзүүм!

Чагыдылга - 92

СОЛУН БОЛГАШ НОМЧУКЧУ

Удавас, каш-ла хонгаш, тодаргайлаарга, август 31-де, алдан чеди харлаар «Шын» солунну Тываның арат чону чылдан чылче чагыдып ап, оон арыннарындан төрээн черивистиң, чурттуң хүн бүрүдеги ажыл, амыдыралын, делегейде болуп турар болуушкуннарны, фактыларны билип ап, сонуургал-биле номчуп турар. Рынок харылзааларынче шилчип киргениңден бүгү-ле чүвениң өртек-үнезиниң өскени-биле кады солун-сеткүүлдүң чагыдылга өртээ база хирешаа-биле өскен-даа болза, номчуп чаңчыккан солунуң номчукчулар боттарынга таарымчалыг арганы ажыглап тургаш, кварталдап, чартык чылдап дөмей-ле чагыдып ап турар.

Бо чылдың ийиги чартыында улаштыр чагыдылга хуусаазы солун үндүрүлгезиниң талазы-биле экономиктиг чамдык санаашкыннарның тодараттынмайн турганы-биле, арай озалдай бээрге, чагыдыкчылар солунуң редакциязынче дүвүрээн сеткилин илереткен айтырыгларлыг чагааларын бижий берген турган.

Ийиги чартык чылда «Шынның» чагыдылгазы кыска хуусаада болган-даа болза, чамдык районнарның номчукчулары, бирги чартык чылда чагыдып алганнарга деңнээрге, хөй кижи чагыткан болуп турар. Чижээлээрге, Өвүр, Тожу, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Сүт-Хөл районнарда чагыдыкчылар саны көвүдээн. Мынчап кээрде солуннуң ниити тиражы мурнуку деңнелиндеп кудулаваан.

Республикада кол-кол солуннарга ийиги чартык чылда улаштыр чагыдылга талазы-биле районнар аайынче алырга, ниити түң мындыг:

Районнар төптери	«Тув. пр.»	«Шын»
Кызыл хоорай	11610	1983
Кызыл-Мажалык	547	2576
Чадаана	362	3135
Шагаан-Арыг	914	3379
Хандагайты	100	1582
Тоора-Хем	380	651
Самагалдай	309	1610
Бай-Хаак	1202	1192
Сарыг-Сеп	1406	878
Туран	1330	834
Эрзин	188	1606
Тээли	101	2200
Мугур-Аксы	47	1016
Каа-Хем суур	1679	1723
Сүт-Хөл суур	90	2119
	20265	26484

А «Тываның аныяктары» солуннуң ниити тиражы 22033, «Молодежь Тувы» — 2377, «Сылдысчыгаш» — 11378, «Центр Азии» — 4468 болуп турар.

Чагыдылганы улаштыр кылырынга шаптыктаан үстүнде адааным чылдаганнар-биле кады ажылчы чоннуң алыр акша-шалыңының, пенсионерлерниң пенсия, пособиелериниң айы-айы-биле озалдап үнүп кээп турары-биле чагыдыкчыларның дыка хөйү улаштыр чагыдылга кылыр аргазы чок болганын номчукчулар бисче хомудал-биле бижип турар. Хомудаваңар, номчукчулар! Чыл төнчүзүнге чедир солуннуг болуруңуң мындыг аргазы бар: бир эвес июль 20-ге чедир «Шынны» чагыдып ап четтигипсинерзе, август 1-ден эгелеп солуннуг болур силер.

Келир, 1993 чылда чагыдылга хуусаазының, чагыдылганың өртек-үнезиниң талазы-биле амдыызында баш удур тодаргай тайылбыр кылыры элек. Шак, хүн бүрүзүнде өскерлип турар амыдыралывыс байдалы ындыг. Үези кээрге ол бүгүнү солунувус арнынга дыңнадып бижиир бис. Ынчангаш солун дугаары эрттирбейн, кичээнгейлиг номчуурукарны силерге сагындырар-дыр бис, хүндүлүг номчукчулар.

Кызылдың № 19 аптеказының коллективинде тускай эртемниг аныяктарның шуптузу ажыл-ишчи, кашпагай, шалыпкын. Эмнерни чугула хереглээн улуска олар доразына белеткей шаап бээрлер. Сүг эмнерни белеткээринге үе-шак херек дээрзин Бэрнаулдуң медицина институдунуң доозукчузу Алла Дажы-Даваaевна Доржу чугаалайдыр.

Чанында ажылдаан орус-даа, тыва-даа уругларның хамаарышкан ажыл-ижинге сонуургалдыып ол үнеледи. Чоннуң кадыкшылы чүден-даа үнелиг-ле болгай. Ынчангаш аптеканың аныяктары чону дээш, улам-на шалып ажылдаарлар.

ЧУРУКТА: Алла Доржу.
Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

СЕПТЕЛГЕ ДООСТУП ТУРАР

Чаа-Хөл районда Ак-Туруг ортумак школазының коллективи септелге ажылдарын барык доозуп турар. Ону школада ажыл-агый эргелекчизи Михаил Чымба багай эвес организастаан. Бо ажылга ада-иелерни, башкыларны хаара туткан, олар бо удаада орта идепкейлиг чорууң көргүзүп, бир демниг ажылдаапнар.

Ажылга шаптараазыннарг чүүлдер база турупаан. Ыланғыя дозу садып алыры бергедеп кээрге, школаның дирекциязы эдилели эки болган класстарга ындыг ажылдарны чорутпайн барган.

Школаның одалга системазында катап солуур хоолайлар бар болуп турар. Ону эде кылырынга «Ак-Туруг» совхозтуң каннакчылары дуза чедирер болган.

Кызыл-оол КОМБУ.

ХОЛ КАДЫЫРЫ-ЛА ДЭЭРЕ

Тожунуң совхозтары сөөлгү каш чыл улаштыр мал чемин дыка организас чок чорудуп келгениңден кыш айларында аажок бергедээн, малдың өлүп хорары чоруу хөй болган. Ылангыя хой, өшкү, инек саны хөйү-биле кызырылган. Малдың продуктулуг чоруу эвээжээн, чаш мал бажы өспестээн.

Байдал мындыг турда, ам чүнү кылырыл? Мында берге-даа чүве чок ийин. Колхозтар турган үеде ышкаш, бүгү бригадаларга күштү шын хуваап, хол кадыыры-биле сиген кезер звеноларны тургусканш, оларны херек чүүлдер-биле хандырар херек. Бир эвес ажылды ынчаар организастаар болза, ажыл-агый бүрүзүнге эвээш дээрге-ле чүс-чүс кезикчилер четчир. Олар хүнде 30-50 га черниң сигенин кезип шыдаарлар. Ынчап кээрде хүнде-ле 60-70 тонна сигенни ажаап ап болур-дур.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тожу район.

МАЛЧЫННАР АП ЭГЕЛЭЭН

Эрзинге малчыннар неделязының үезинде Тыва республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле министри Чаагай-оол Серенович Моңгушка удурткан бөлүк ацаа ажылды шалыпкын организастаан. Акша-шалың алырының чизезин тургузуп, ону ёзугаар бирги херегледиин аъш-чем бараанларын магазиннер, автомагазиннер алыр шалыңның түңү-биле дүүштүрүп, аъш-чем бараанарын берип эгелээн.

Алыр ужурлуг акша орнунга малчыннар, хөй уругларлыг өг-бүлелер, пенсионерлер бараанарны алган. Ол ажылды «Чаа орук» совхозтуң удуртулгазы эгелээн. Ажыл-агый районже хөй түңнүг акшаны шилчиткен. Нарында, Мөренде ажыл-агыйлар база ынчаар организастаан. Ол районда ийи мун ажыг өреге бар. Районнуң удуртур ажылдакчыларындан тургустунган бөлүктер шупту малчыннарны эргээн. Аалдарга кирип, чоннуң амыдыралының байдалын өөренип көрген. Ажыл-агыйларының малчыннары ийи ай дургузунда ажылдаан акшазын албаан.

Эрзин райпозунда 13 млн. рубльдиң бараан бар. Ол бараанарны малчыннарга, эмчилерге, башкыларга, пенсионерлерге бээрин дугурушкан. Башкыларга «Россия» дээр чектерни беш муң рубль түңге тараткан.

Район төвүнде чаа хлеб заводун ажыглалда кирген. Ында булочкаларны, оон өске-даа далгандан кылган чемнерни быжырып эгелээн. Районнуң суурларынга хлеб садып алыры оон мурнунда бергедеп турган. Чаа завод ажыттынганынга эрзинчилер өөрүп четтиринишкинин илергейлеп турарлар. Ырак одарлардан малчыннар аъттыг келгеш, оон садыглап алгаш, чанып турарлар. Районнуң складында улуг өртектиг-даа болза далган хөй кирген.

Хойжуларның, саанчыларның, чылгычыларның болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа ажылдакчыларының акша алыр чизезин тургузуп эгелээн. Ону июль 5-ке чедир доозарын дугурушкан.

Министрииң удурткан бөлүү Эрзинде мал оорлаар чорук-биле демиселди күштелдиреринче кичээнгейни углаан. Иштики херектер министриниң бирги оралакчызы, Тыва республиканың депутады Сергей Сайын-Белекович Моңгуш болгаш өске-даа удуртукчулар ажыл-агыйларны эргип, чоннуң ажыл-амыдыралын хандыр өөренип көрген. Малчын бүрүзүн тускай хептер-биле хандырары чугула. Өглер шывар кылын, быжыг материалдарны тыварынче, хөй чыл ажылдаан малчыннарга суурларга бажыңнар бээринче, аалдарда алгы-кешти бөлүп, ону ажыглаарынче, зоовет база экономиктиг, политиктиг өөредилгелерни моон соңгаар катап организастаарынче, мал одары болгаш өске-даа айтырыгларны дүрген шиитпирлээринче чугула кичээнгейни салырын бөлүк түңнеп, дугурушкан.

Ырак одарларда малчыннарны боо-биле хандырар дээш улустуң данзызын 1991 чылда-ла тургускан. Ам-даа түңнел чок. Мал ажылында болгаш оон өске-даа ажылиште өг-бүлелерниң уруг-дарыын өөредилгеже черлеринче өөредип чорударынче кичээнгейни салып, бир миллион ажыг акша дузаламчызын көргүзериниң чугулазын база чугаалашкан.

Охемчик ОНДАР.
(«Шынның» корр.).

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын сөңгаарладыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1992 чылдың июль 8-те чыылдырар кылдыр доктааткан турган Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын республикада ажыл-агыйның болгаш экономиканың байдалының нарының барымдаалааш, 1992 чылдың сентябрьже сөңгаарладыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1992 чылдың июль 3.

ЧАА БАНК

Амгы саарылга-сайгарылга үезинде ажыл-агый башкарар, организастаарының хөй янзы хевирлери херек боор турар. Бо талазы-биле шаптыктыг бир чүүл болза акшаландырыышкын. Республикада Агроүлетпүр банкызы, оон салбырлары районнарда бар. Ынчалза-даа олар тараачын, арат фермер ажыл-агыйларны, кооперативтерни акшаландырарының негелделерин күүседип чадап турар. Шак мындыг чүүлдү барымдаалааш, Кызыл районда «Кудук» тараачын ажыл-агыйы (даргазы Д. Л. Моңгуш), алдын тывыжының «Тыва алдын» бүдүрүлгези, «Азия төвү» акционер камгалал фирмазы хөгжүлдениң Херел аттыг коммерция-тараачын банкызын тургузар деп шиитпирлээн.

Майның сөөлгү хүннериниң бирээзинде «Кудук» тараачын ажыл-агыйның хуралынга чугаалашкаш, аңаа банкыны тургускан, оон Уставын бадылаан.

Банкының даргазының хүлээлгезин түр када күүседир кылдыр Д. Л. Моңгушка дааскан. Бо банкының хуучу кежигүнү кылдыр түс-түс коллективтер база ийи-чаңгыс кижилер-даа кирип болур.

Седен ХЕРТЕК.

Президентивис дугайында

НЕГЕЛДЕЛИГ, БӨДҮҮН, САГЫШ ЧОВАНГЫР

Удуртукчу кижиниң ажылчының, мөзү-шынарының чедер, четпес талаларын чон эскерер, чогуур үнелелди бээр. Эрткен соңгулдаларда Шериг-оол Дизижикович Ооржакты Президент кылдыр соңгуп турда, бадылаашкын участогунда чыылган чамдык кижилерниң талазындан эки сестерни-даа, чигзиниишкиннерни-даа чугаалап турганын дыңнаан бис. Бистиң Ак-Довурак хоорайның соңгукчуларының тозан хире хуузу аңаа бүзүреп, бедик идегелди көргүскен. Президент олудунга саадааныңдан бээр үр болбаан. Оон ажыл-ижиниң баштайгы базымнары үндүрүп четтиккен чарлыктардан болгаш өске-даа ап чорудуп турар чугула хемчеглерден тодаргай көстү берген. Президентиниң бодамчалыг, дидим күжениишкини-биле эгелээн шыңгыы негелделиг ажыл-чорудулгазы рынок экономиказының амгы эң-не берге үе-чадазында бот-догуннаан Тыва Республиканың чонунуң амыдыралын экижидеринче угланган.

Бистиң баштайгы Президентивистиң бөдүүн кижи дээш сагыш салышкынын өг-бүлевистиң амыдыралы, салым-чолу-биле холбашкан бир чижек-биле маңаа көргүзер бодадывыс.

Ол мынчаар болган. Оглувус Айвар Күжүгет шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш, халажып чапар деп турда, аарааан дугайында телеграмма келген. Чаңгыс чассыг оглувус дег эргим, үнелиг чүвевис чок. Минск хоорайда шериг округунуң госпитальынга чеде бердивис. Оглувустуң байдалы баштайгы барганывыста муң-не чүгээр болган.

Аарып чорууруп боду каш удаа чугаалап, дуза дилеп турда-ла, кезээниң командирлери херекке албааның, аарыг бергедеи бээрге баштай кедээ эмнелге пунктузунга аппарганын, оон госпитальче эккелгенин, чугула херек эм-дом берип, сыкыртышкыннар кылбайн турганың оглувус чугаалап чыткан.

Оглувустуң байдалы хүп келген тудум-на баксырап орар, командирлер херекке албас, эмчилерниң дузазы, хайгааралы кошкак боорга, алгаш чанарын сүмеледивис.

Буступ дүшкен ССРЭ-ниң аңгыланган бир булуну, хары чер, хамаарышпас чон. Канчап чанарыл? Кымдан дуза дилээрил? Бо айтырыглар дүвүредип келген.

Кандыг-чүү-даа болза, Тывавыстан дуза дилээр сорулга-биле Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржакты телефонга чагыдып алгаш, чугаалажыр пунктуга манап олур бис. Кыйгыра берген. Кабинаже киргеш, телефоннуң данзазын корга-корга көдүрдүвүс.

Ооржак дыңнап турарын чугаалааш, кымнар, кайның долгап турарын баштай айтырды. Кысказы-биле чугааладывыс.

— Хөөкүй дуңмаларымның. Ыңай-бээр барбайн, олла черинерге турунар. Болдунар-ла дузаны чедирерин кызыдайн — дээш, адресивисти бижип алган. Ынчан Кызылга дүнекиниң ийи шак ажа берген.

Таптыг-ла ийи хонганда округтуң командылакчызы, оралакчылары, улаштыр оглувустуң турган шериг кезээниң командирлери, эмчилер госпитальга кээп, аарыг оглувусту көрүп, бистиң-биле чугаалашкан. Кандыг дуза көргүзерин айтырып, аарыг кижи шыдажыр болза, шериг самолёт-биле Красноярскиге чедир үдеп чорударын безин чугаалажып турдулар. Харыксыраан хөөкүй оглувус госпитальга шыдашпайн барган. Мөчээн солдат, оон качыгдаан ада-иези Президентиниң болгаш шериг округунуң командылакчыларының кичээнгейиниң төвүнде турган. Оглувустуң мөчүзүн шериг кезээниң төлээлериниң киржилгези-биле өскен, төрээн черинге эккеп, орнукшуттувус.

Президентивис Ш. Д. Ооржактың бистиң өг-бүлевиске чедирген дузазын кажан-даа утпас бис. Шак ындыг сагыш човангыр кижиге чоргаарланып, өөрүп четтиргенивисти парлалганы дамчыштыр илеретпес аргавыс чок-тур.

Клара биле Хүлер-оол КУЖУГЕТТЕР,
«Тыва дағ-дүгээ» комбинаттың ажылчыннары.

АВТОБУСТАР ЧҮГЕ ЭВЭЭЖЭЭНИЛ?

Сөөлгү үеде бистиң республиканың пассажир автотранспортунуң багай ажылынга хомудаан чагаалар «Шынның» редакциязынга хөй кээп турар. Ылангыя июнь айның төнчүзүнде Кызыл хоорайның иштики маршруттарының автобустарының саны эвээжээниң болгаш чурттакчыларның амыдырал-чурттадгазынга, ажыл-ижинге-даа бергелерни таварыштырып турар апарганынга олар хомудап турарлар.

Республиканың автотранспорт каттыжыышкынының харыысалгалыг ажылдакчылары чонуң ындыг хомудалынга тоомча чок боол, кандыг-даа дээштиг хемчеглерни албайн турар дээр чугаа дыргын боол турар. А олар боттарының талазындан кывар-чаар болгаш септелге материалдарының-даа өртээниң улгатканын болгаш автобустарга артык кезектерниң тывылбазын пассажир автотранспортунуң чогумчалыг ажылдаарын хандырарынга улуг бергелерни таварыштырып турарын үргүлчү чугаалап турарлар.

— Сөөлгү хүннерде биске база пассажир автотранспортунуң ажылының улам баксыраанынга хомудаллар үргүлчү кээп турар апарганы шын — деп, Кызылдың ПАТБ-зиниң ажыглал албаның начальниги Антонина Павловна Климова чугаалады.— Квартал төнчүзүнде кывар чүүл-биле хандырылганың бичии үзүктелгени шын-на харын. Ынчалза-даа кол чылдагаан — септелгеге эргежок чугула артык кезектерниң чогу-дур. Шыны-биле чугаалаарга, артык кезектер чок эвес болдур ийин. Херек кырында хамык ужур акша-херегинде, оон чедишпейн турарында чүве-дир. Автотранспорт каттыжыышкынының чамдык удуртукчуларының база мынчаар чугаалап турары чөптүг-ле ыйнаан. Ынчалза-даа республиканың автотех-хандырылга чериниң удуртукчуларында ужур-ла бар деп бодаар бис. Чүге дээрге оларның талазындан кандыг-бир арганы тыпкаш, артык кезектер-биле хандырылганы экижидип болгай.

Чүгле А. Климованың эвес, харын база ПАТБ-ниң өске-даа удуртукчуларының чугаалап турары-биле алырга, автобүдүрүлгениң удуртукчулары боттары дилепип, артык кезектер тывар дээш Саян ажып, «Чимзенир» ужурга таваржып келген. Ол ындыг-ла эки түңнелди бербейн турар. Оон ужурундан автобүдүрүлгеде бар автобустарның бежен хуузу септелгеде турар кылдыр санаттынып турар. А херек кырында алырга, аңаа турув берген. Бир эвес хоорай иштиниң маршруттарынче хүн-нуң-не үжен ажыг автобус ажылдап үнер турган болза, июльдуң баштайгы үш хүнеринде чүгле 15-18 автобус ажылдаан.

— Бистиң септекчилеривис, слесарьлар, мотористер ажыл-биле долу хандыртынмайн турар—деп, чолаачылар хомудап чугаалап турарлар. — Оон түңнелинде бистиң ажылывыс чорбас, ажыл төлевири эвээжээр-дир. А үе дыка берге болгай. Оон кадында ажылдап алган акша-шалыңы ай-айы-биле бербестээн. Ажы-төл ат болган.

Бурунгу хүн Кызыл ПАТБ-зиниң чолаачылары күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелинге болгаш профэвилел комитединге ажыл соксадыышкыны кылып деп турарының дугайында айтырыгны тургусканнар. Хүндүскү ээлчегниң соонда ПАТБ-ниң удуртукчулары-биле чолаачылар ужурашкаш, айтырыгны шиитпирлээрин оралдашкан. Оларның аразынга болган чугаа үезинде ажыл соксадыры таарымчалыг эвезин, айтырыгны оон өскээр шиитпирлеп болур аргаларның барын демдеглээн. Ынчалза-даа июль үштүң хүнүнде элээн хөй чолаачылар ажылче үнмээннер.

Моон мурнунда-даа ол коллективке акша-шалыңны өйшаанда бербейн турарынга, оон эвээжинге хомудаллар дыңналып турган. Өртектерниң хостуг болу бергениниң соонда Кызыл ПАТБ-зиниң ажылдакчыларының алыр шалыңын элээн улгаттырганы-на харын. Ынчалза-даа ол кижилерниң херегледиинге четпейн турар. Чолаачылар улуг-ла дизе айда 3000 рубльди алыр, а слесарьларның оон-даа эвээш — ийи муңдаа ашпайн турар. Ол дээрге амгы үеде дыка эвээш дээрзи билдингир-дир. Ынчангаш чолаачыларның негелдези база чөптүг боол турар.

Июль айның хүнүнде ПАТБ-ниң бүгү ажылдакчыларынга эътти болгаш колбаса кылыглорын хол үжүү-биле данзы ёзугаар берген. Коллективтиң удуртукчулары ынчаар шиитпирлээш, садыг чери-биле дугуржуп алган болду. Ынчалза-даа ол берге байдалдан үнериниң аргазы эвес болуру билдингир.

Пассажир автотранспортунуң четпес ажылының кол-ла чылдагааны артык кезектерниң чогунда деп чугааладывыс. Ниити ажыглалдың автотранспортунуң өртээниң улгатканының соонда-даа байдал экиживээн. Билет өртээ хөй катап улгатса-даа, артык кезектер өртээ база немей улгадып турар. Чаңгыс аккумуляторнуң безин өртээ шаанда эрги өртек-биле бүдүн чиик автомобиль өртээ-биле деңнешкен. Ыңаар ташыкы маркаларның автобустарының херелеттиниң турар артык кезектериниң өртээн чугаалаар болза оон-даа хөй апарган.

Орулга чыылдазының айтырыы база нарын боол турар. Билет өртээ улам улгатканындан кирер орулга эвээжээн. Чижээ, Кызыл хоорайның иштики маршруттарындан хүнде-ле бежен-алдан муң рубль кирер ужурлуг. А районнар аразының автобустарындан — чүс ажыг муң болур ужурлуг. А херек кырында оон дыка эвээш боол турар.

Республиканың пассажирлер автотранспортунуң бо белен эвес айтырыын шиитпирлээри чүгле оон коллективиниң эвес, харын база республиканың удуртулгазының киржилгезинден хамаарыжыы моон тодаргай боол турар-дыр.

Тонча МОНГУШ.

ЧАЛГААН ХӨЛ ЧАНЫНДА ААЛ

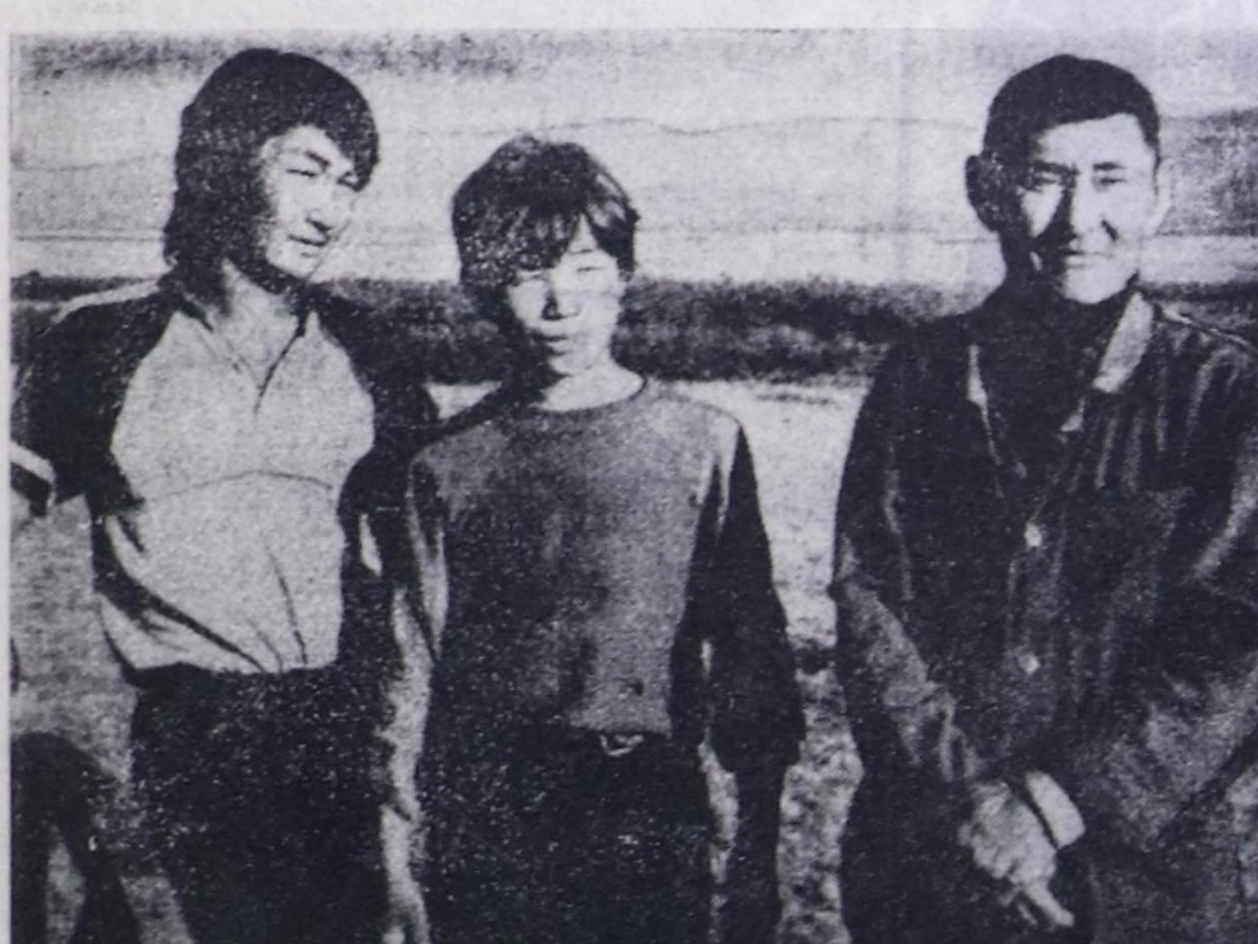

— Чагытайның чалгыын чаптап, чайлагларым чарашсынып, чаптып оъттаан хойларымны хайгаарап каап чоруур-дур мен— деп, Чагытай хөлдүң чанынга чайлаар малчын Оюн Сириндикович Байлан-оол чалгыяк таваакта кудуп каан ак сүт дег көстүп чыдар ак-көк далайже көрүп тур.

Ол Сосновкага, Дүргенге өскен. Чажындан кады ойнап өскен эжи кыс-биле өг-бүле тудкан. Хөй ажы-төлдүг болганнар. Чагытайның кыдыынга кады чурттап, малчынап чораан эжи, уругларының иези он ажыг чыл бурунгаар аарааш, чок болган. Оюн Сириндикович уругларын чааскаан өстүрүп алган, амдаа хойжулавышаан. Оолдары ам ооң дузалакчылары апарган.

— Беш чүс баш хой-ла болгай бо, кыштаглаашкын берге-ле эрти. Мал чеми бисте хөй турду. Элээн хөй хураган ыыш-биле эрткиледи. Оларның баарын көөрге, быжырып каан ышкаш болур чорду. Эмчилер витаминнер четпес деп каар чүве-ле болгай—деп, хойжу немеп кагды.

Тайды эдээ. Ооң одарлары өлеңниг. Бо аң оъттуг кал-бак шаттар. «Сосновское» бүдүрүлгезинде 30 ажыг малчын бар. Оларга сигенни ажыл-агый чери кезип белеткеп бээр. Малчыннар ону продукция-биле төлээр.

Хөл чанында аалдың амыдыралы чүгээр. Автомагазин ында-хаая кээр. Улуг өртектиг чемнерни садар. Бир шоодай далганның өртээ 400 рубль. Бо өг дөрт инектиг, каш өшкүлүг.

О. ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: хойжу оолдары-биле.

Василий **ЧАМЗЫННЫҢ** фотозу.

УРАН-ШЕВЕР БЫЗАҢЧЫЛАР

«Искра» совхозка тудуг ажылын хөгжүдеринге төлептиг үлүүн киирип келген Дүктенмей Ондар, Доткан-оол Монгуш, Калчаной Куулар дээн ышкаш аныяктарның дагдыныкчылары хоочун тудугжулар хөй.

Олар Бажын-Алаак суурга чуртталга бажыңнарындан аңгыда, школа, садыг, клуб, уруглар сады, малчыннар кыштагларында кажаа-хораа, чуртталга бажыңнары дээш, өске-даа хөй тудугларны өй-шаанда ажыглалгага киирген буянныг мергежилдиг кижилери.

Чоокта чаа «Искра» совхозка хоочун тудугжу Доткан-оол Монгуштуң өөреникчизи Отук-оол Монгушка ужурашкаш, ооң ажыл-ижин сонуургадым.

Ооң бактаап турары бригадазы эрткен чылдың төңчүзүнде Терек деп черге бода мал кыштаан тудуп, Кызыл-Хавакта бода мал кажаазының капитал септелгезин кылып доосканнар.

Отук-оол Санчайевич Монгуш чуруурунга ынаар янзы-бүрү эт-херекселдер чаазарынга салым-чаяанныг, уран-шевер кижилерниң бирээзи. Ол совхоз конторазының бухгалтериязынга хаңга турар янзы-бүрү эт-сеп, документилер шыгжап сугарынга ажыглаар улуг шкафты (стенка), столоваяга үзүктээшкиннинг өрээлдя тыва национал угулзалар-биле каастап тургаш, шынардыг, көрүштүг кылдыр кылган. Бо чүүлдерни кылырынга ол ийи аныяк оолду өөреткен. Бала, согааш, деспи дээн ышкаш, шагда тыва чоннуң арбай, тарааны аъш-чем кылып болбаазырадырынга ажыглап чораан эт-херексели бо үеде ховартаан. Аъш-чем ховартаан, оон өртээ өскен бо берге үеде бо эт-херекселге чоннуң херектели улгаткан. Ынчангаш «Искра» совхозтуң директору Валерий Монгуш, кедээ Совет даргазы Юрий Бичининк Отук-оол Монгуш-биле ажык чугааны кылып, бала, согааш, деспини чазап кылгаш, суурнуң чурттакчыларынга садарын сүмелээн.

Ынчан күскү дүжүт ажаалдазының төнчүзү турган. Отук-оол Санчайевич өөрү, механизаторлар Николай Ооржак, Владимир, Сергей Монгуштар-биле школаның база совхозтуң чаа уруглар садынга уруглар ойнаар шөлдерни каас-чараш кылдыр шимеп, дерип кылганнар. Ол ышкаш 70-70 бала, согаашты, 10 ажыг деспини чазап, чонга сатканнар.

Бо уран-шеверлер чазанылга станоктарын эрги, октапкан демир-дес аймаан чыып, дунзаалап, артык кезектер тып тургаш боттары чогаадып кылганнар.

Амгы үеде О. С. Монгуштуң чазаныкчы эш-өөрү часкы тарылгада ажылдап турарлар. Сезон ажылдары дооступ турга, олар катап-ла чазаныл кириптер сорулгалыглар.

— Эт-сеп кылырынга ажыглаар чымчак ыяш, дилиг материалдары тып аары берге-дир. Материалдар-ла бар болза, аптара, хаалга дээш, өске-даа янзы-бүрү херекселдиң эт-севин кылып болур бис. Тускай, амгы чазаныр цегивис база чок. Станоктарывыс чедишпес. Бис кол ажылывыстан хостуг үевисте ажылдап турар бис. Ажылдарынга таарымчалыг байдалдар турган болза, тускай кооперативтен-даа ажыдып, чонга ажык-дузавысты долу-биле көргүзүп болур-дур бис ийин— деп, О. С. Монгуш чугаалады.

О. С. Монгуштуң бажыңының чанында чазаныр казанаанда ам-даа 10 шаа бала, согааш бар чорду. Амгы үеде материал тывылбастап, оон өртээ улгатканындан бала, согаашты 400, деспини 150 рубльге садарын бызаңчылар шиитпирлээн. Ол амгы акша үнези кудулаан үеде аар эвес өртек дээрзи билдингир.

«Искра» совхозтуң директору, кедээ Советтиң күүскому боттарының сүме киирип тургаш, тургузуп алганы, чонунга ачы-дузазын көргүзе берген бызаңчыларынга бүгү талазы-биле деткимче, дузаны көргүзүп, боттуг хемчеглерни алыр боор дээрзинге идегел улуг.

Мерген-Херел МОНГУШ.

ЧОЛААЧЫГА МӨГЕЙДИМ

«Хүлээнгени күштүг, даангазы таптыг» деп улустуң чечен домаан хааңынга кертип алган, ажылынга ээ-харысалгалыг, ажы-төлүн азырап-өстүрүп, кижизидип чоруур эскертинмес эки кижилер аравыста хөй.

Бисте ындыгларның бирээзи Тес-Хем төп район эмнелгезинде хоочун чолаачы Бады Казакович Делег-дир деп дидими-биле чугаалап болур. Ол он беш уругларының эргим болгаш ынак ачазы. Ооң кывыл-кымыскаак дег хөй уруглары өг-бүлелерлиг, ажы-төлдерлиг бот-башкартынып, чонга бараан болуп ажылдап, чурттап чоруурлар. Ооң тодаргай чижээ — уран чүүлге төрүмелинден салым-чаянныг, сыгытчы, каргыраажы Юрий Делег Ак-Довуракта ажылдап чор. Ооң биче дуңмазы Лидия Делег Тес-Хемде чоннуң хей-аъдын көдүрүп, «сценалан душпейн» ажылдап чор. Ооң өскелери, оларның дуңмалары база-ла спортка болгаш уран чүүлге хандыкшылдыглар. Чүге дизе, башкы исти соңгузу базар, оларның ачазы Бады Казакович аныяанда спортка, уран чүүлге сонуургалдыг, талантызын чонга өргүп чораан, ылангыя тыва хурешке 1961—1965 чылдарда Тес-Хем районга каш катап шуглуп, республикага база көскү черлерни ээлеп чораан. Бады Делег 55 хар чедип амыдырал бозагазын ажыр база-даа берген болза, эът-ханы көңгүс шуулбээн, «чүгле кангайының кырында хар чаапкан».

Бады Казакович Делег күш-ажылчы баштайгы базымын Кызылга 1953 чылда кипомеханиктер курузун доосказ эгелээн. Оон баштайгы башкызы, дагдыныкчызы Дагба Чамзырай. Ол оон-биле чергелештир электрик тускай эртемниг. Черле ынчаш эрте чажындан-на техникага сонуургалдыг, салым-чаянныг, мөзү-бүдүштүг кижи болган. Күзээнин чедер, сураанын тывар деп чүве ол ыйнаан.

Ол-ла кызымак, тура-соруу быжыг аныяк эрге 1955 чылда Кызылдың чолаачылар курузун чединишкинниг доозуп алганы — амыдыралдың удур каккан хат-шуурганынга тендиш дивес тура-сорукту бертен.

...Оон бээр ужен чеди чыл эрткен. Бо хүнге дээр ол-ла чолаачы ажылындан салдынмааны дээрге ооң ажылынга ээ-харысалгалыын, бердингениң херечилеп турар. Чаңгыс ажылга ынча үр ажылдаар кижилер ховар-ла. Ылангыя чолаачы ажылынга аан. Чолаачы ажылы дээрге чайның изиги, кыштың соогу дивес, эңне шыдамык, эң-не кадыг, быжыг кижилерниң таарыжыр ажылы-дыр.

Ол талазы-биле чаңгыс чижекти караам-биле көрген мен.

Чээрен челгеш, хүнде четпес Чедер ховузу. Тос тостуң соогу—40 градус ажып турар. Хову дээрге соогундан ыш-бус ышкаш туманналган. Орук кыдыында машина тур. Чолаачызы-даа көзүлбес. Чүвени канчап билир, озал-ондак-даа болгай-ла дээш, машинавысты тургузуптувус. Машина адаанда кижи көстүп чыдыр. Артында ынча соокта хырны кызып көстүп чытты. Чылыг кабинага олургаш үнүп кээрге, дораан-на дидирези бээр соокта чүү кончуг доңмас амытан боор деп, чугаалаамышаан, холум хүлүй туттунуп алган тур мен. Машина адаандан үнүп келзе-ле — Бады Делег! Бузу бурунайнып тур. Холун сунарга артында изиг.

— Бо соокта деридип турар магалыыңны аа! — деп кайгадым.

— Ажыл кылып шимченипле чоруурга кижи доңмас, шимченмес болза бо соокта чартык шак четпес, сыра дег сырайып каар-ла болгай. Машинам карданы адырлы берген, харын-даа озал-ондак болбады, ону кылып чыттым — деп дүште чок быктын даянып алган тур.

Ынчан Бады Казакович Тес-Хем районнуң херелекчилер ниитилелиниң бараан сөөртүр машиназын мунуп турду. Чүгле ааза безин он сес чыл чолаачылаан болдур ийин. Ам бо Тес-Хемниң төп эмнелгезинге чолаачылаап, он бир чылдың нүүрүн көрүп турары ол.

Ужен чеди чыл иштинде чолаачылааш, чонга кандыг ажык-дузаны көргүспээн дээрил. Салаа базып санаары болдунмас. Бо чүүлдүн автору безин кара чажындан ону чолаачы деп билир, та чеже катап оон машиназынга олурган мен. Ол дээрге Бады Казакович Делегниң чонга көргүзүп чоруур ачызы-дыр, буяны-дыр. Ындыг буяннылар аравыста бар, оларны эскербейн эттирип чоруур бис. Эскерзе-даа, сеткиливистен черге чедир мөгейбейн, херекке албайн чоруур бис. Ааза-ла оон ажылы-дыр, хүлээлгези-дир, хлеви-дир, харын-даа «Ооң оорга-мойнунга олуруп алгаш чораан бе» дээр хөөнүглер бары чаржынчыг. Шынында машинаны, өлүг демирни кижи башкарып чоруур, чолаачы башкарып чоруур, Бады Делег аан.

Бады Казакович — күш-ажылдың хоочуну, аныяктарның дагдыныкчызы. Чорууң чогузун, чоннуң оглу, чолаачы!

Өлзет ЧИҢМИТ.

1992 ЧЫЛДЫҢ БЮДЖЕДИ

МОСКВА, (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр.). Россияның парламентизи «1992 чылдың бюджет системазының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин бирги сайгарылыышкын-биле хүлээп алган. Чазактың киирип келгени төлевилелин барык бүдүн хүн иштинде чугаалажып келген, хөй санныг саналдар кирген.

Шүгүмчүлелдер колдуунда Чазактың талазындан социал адырже кичээнгейниң чедишпезинге хамаарышкан. Дээди Советтиң кежигүннери эртемге, культурага, өөредилгеге, кадык камгалалынга болгаш өске-даа чамдык социал ужур-дузалыг программаларга чарыгдалдарны улгаттырарын саналдаан.

Парламентиниң хүлээп алган доктаалында 1992 чылдың бюджединге немелделерни болгаш өскерилгелерни киирерин саналдаан база бюджеттиң төлевилелин база катап июль 10-да сайгарып көөрүн айыткан.

Дээди Советке бюджет төлевилелин илеткен тура, Россияның сан-хөө министри Василий Барчук экономиктиг реформаның эрткен чартык чылы чеже-даа берге болза, ол шилип алган оруктуң шынныын бадыткаан деп медеглээн.

Өртектерни хостуг болдурганының, шыңгыы сан-хөө-чээли политиказының ачызында акша-хөреңги талазы-биле тургустунган кончуг берге байдалды ажып эртер арга тургустунган деп, ол уламчылаан. Оон ачызында хосталган курлавырларны социал адырже эде хуваап бээр, хереглел рыногунга херегленген болгаш саналдың механизмин ажылдадыр арга тургустунган.

1992 чылда Россияның республика бюджединиң чарыгдалдар талазы-биле 3054,4 миллиард рубльге бадылаарын саналдаан. Орулгаларының баш удур санаан хемчээли 2369,9 миллиард рубль болур, а ынчаарга бюджет чедишпезиниң эң улуг хемчээли 686,5 млрд. рубль деп бодап турар. Россияга даштыкы чээлилерниң 90,6 млрд. рубль хемчээлин бюджет чедишпезиниң чамдыызын дугларынче углаар дээн.

Ийиги чартык чылда күрүне пенсияларын болгаш хуусаалыг шериг албанында шериг албаныгларга пособиелерни, социал пенсияларны, бот-нелериниң уругларынга пособиелерни республика бюджединден дорт төлээрин көрүп турар. Чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни акшаландырарынга 288,8 млрд. рубльди, оортан уругларга пособиелерге — 105,3 млрд. рубльди көрген. Тараачын болгаш фермер ажыл-агыйларын күрүнеден деткииринге 34,12 млрд. рубльди саналдаан.

РОССИЯ ЧАЗААНЫН КОМИТЕДИНДЕ

Чер эдилекчилери, чер ээлекчилери болгаш чер ажыглакчылары бо чылдың ийиги чартыында бүдүрүлгениң кол чүүлү — чер участоктары дээш үндүрүгнү төлеп эгелээр.

Россия Федерациязының Чазааның чанында чер реформазының, чер курлавырларының талазы-биле комитеттиң специалистери ИТА — СЧТА-ның корреспондентилеринге тайылбыр берген. Оларның тайылбырлап турарын ёзугаар алырга, чер үндүрүүн төлеп эгелээри чер ажыглакчынга корум-чурумну тургузарынга идиглиг болур.

Чер дээш төлеврини Россия Федерациязының Хоойлузун ёзугаар доктаадып тургускан. Ол төлевир үш хевирлиг: чер үндүрүү, аренда төлевири, черниң нормативтиг өртээ. Черни садар дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктары база бар. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң хуужудар үеде чер участоктарын хамаатыларга болгаш юридиктиг эргелиглерге садарын, хостуг өртектерни доктаадырын Президентиниң чарлыктарында айыткан. Арендаторлардан аңгыда чер эдилекчилери, чер ээлекчилери, чер ажыглакчылары чыл бүрүде чер үндүрүүн төлээр. А кедээ азы хоорай чурттакчыларынга аренда кылдыр берген чер дээш аренда төлеврини доктааткан. Черни долаа кылып, банкыдан чээлиин чер ээлекчилеринге, чер эдилекчилеринге, чер ажыглакчыларынга тыпсырда нормативтиг болгаш хостуг өртектерни ажыглаар. Нормативтиг өртек чер үндүрүүнүң 50 катап ставказы хемчээлдиг, ынчалзажок гектар дээш 5000 рубльден эвээш эвес болур.

Кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде дорт киржилгелиг кижилерден чер үндүрүү эвээш хемчээлдиг болур. Колхоттардан, совхозтардан, тараачын (фермер) ажыл-агыйлардан, ажыл-агый аразының бүдүрүлгелериниден болгаш организацияларындан, кооператорлардан база кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринден чер үндүрүүн тыртар. Үндүрүглерниң өске хевирлерин оларга хамаарыштырбас. **1 гектар тарылга шөлү дээш 10 рубль хемчээлдиг чер үндүрүүнүң адаккы хемчээлин доктааткан.**

Областа, крайда бир гектар тарылга шөлү дээш үндүрүглерниң ортумак хемчээлин ёрымдаалавышаан, түс черлериниң эрге-чагыргалары чер үндүрүүн, херээн бөлүүн, хөй чылдыг тарымал чүүлдерниң, сиген кезер черлерни болгаш оларны тодаргайлап, олардан тыртар үндүрүглерни доктаадыр.

Чер участоктарын бир-ле дугаарында ап турар хамаатылар тараачын (фермер) ажыл-агыйлары организастаарда чер үндүрүүн төлээриинден беш чыл дургузунда (чер участоктарын оларга берген үеден соңгаар) хосталыр.

Чурттакчылыг черлер чоогунда чер участоктарының ээлекчилеринден, сад болгаш огород ажыл-агыйлыг эштежилгелер кежигүннеринден эң эвээш хемчээлдиг чер үндүрүүн алыр. Бүгү шөлдерге хамаарыштыр бир дөрбелчин метр черден чаңгыс көпеек хемчээлдиг төлеврини доктааткан.

Ынчалзажок чер дээш төлеврини өстүрер эргени чер-чер Советтеринге тывыскан. Чер ажыглакчыларындан чер дээш төлеврини хемчээлин ийиден ажыг катап өстүрүп болбас. Хоорайлар чоогунда чер участоктарынга чедеринге транспорт хандырылгазы бар.

Үндүрүг төлекчилеринге элээн каш чиңгелделерни тывыскан. Чер үндүрүүн төлээриинден хөй бүдүрүлгелерни болгаш хамаатыларны бүрүн хостаан. Камгалалдыг черлерден, национал болгаш дыштанылга парктарындан, ботаника садтарындан, чаңгыл болган чоннуң ус-тывыш ажылын кылып турарлардан төлеврини тыртпас. А ол ышкаш культураның, уран чүүлдүң, кинематографияның, өөредилгениң, кадык камгалалының албан черлерин, спорт-кадыкшылдыга комплекстерни чер үндүрүүнден хостаан. Ала-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринден, инвалидтеринден, а ол ышкаш хоойлу ёзугаар олча-ажык үндүрүүнден хосталган хамаатылардан чер үндүрүүн албас.

Чер үндүрүүн төлээрде, өске-даа чамдык чиңгелделерни ол Хоойлуда доктааткан.

(РосИТА—СЧТА).

СИГЕН ШӨЛҮНГЕ

Ол үелерде тараа, сиген дээш тергиин-даа кызыл ажылдаар турган. Бежен чылдарның төнчүзү чүве. Онгачаның Ак-Бош дагның белинге чаа-ла кежүп чеде бергенивис ол. Ынчан сиген кезер «самокосилка» дээр машиналар кээп турган. Ону трактор-биле-даа сөөртпес, боду чоруур. Хары угаа беш бистери-биле кезип турда арлынаар чүве. Улустуң улуу-ла мен турган мен. Ийи одаг каскаш, эътти-даа дүлүп, шайны-даа хайындыра бердивис.

— Сиген кезер машина Балгазындан келир. Уткуп алыр силер. Сиген кургагдыр, аът дырбааштарын улаштыр киирер. Харын-даа кижи хөй турган болза, сараатаачдаа болза ажырбас чүве-дир ийин — дээш, бригадиривис аъттангаш чорупту.

Сүттүг шай-лаа хайынган, чаглыг эъдиивисти эскилээш, тавактарга үлей салып тур бис.

Үстүвүсте баалыктан сиген кезер машина ажып ор. Одаавыс иемдик черге турган. Оода-ла бистерин чоп аъып албааны, ол чүве, кудургай куду кырывысче чиге кел чор. Аныяк кижи бистерин дүжүргеш, шенелде кылдыр кестирип-даа турганы магат. Мырынай-ла кырывыста келген. Алгы-кышкывысты чүү дээр. Аъш-чемде чүү-даа чок, сүре идип алгаш бады баргаш, ам кээп доктаады.

Чурумал

Хайыраан шай, былаавыс кайда дээр силер! Эъттер шуглу элезинниг. Сугга чугаш-даа дайнаарга, дөмей-ле кыйыраар чүве болган.

Поварывыс сиген кезер машинаның башкарыкчызын кээргеп:

— Че-че! Ону канчаар сен! Хөөкүй, мырынай чаш чүве-дир. Эскерип турдум. Ол долгаар чүвезин аай-ледир долгап, дыка-ла девидеди. Кулактары кыскаш, арнының дери борбак-борбак сыстып турду.

Канчап канчаар, чүгле каттыржырынга өй турдувус.

— Чаа курс доосказ мен. Практика четпейн барган — деп, келген аалчывыс чугаалады.

Оон оозу-ла чөп. Хөөкүй эрниң хары безин чаа он алдылаан болду.

Учётчик болгаш, бир кежээ шел хемчээш, кээримге, оолдуң эжи, чээрби ажа дүже берген назылыг, тырың сарыг эр хамык оолдар-биле хурешкен, октаан тур. Дегээлээр, буттаар, азар, катай кагар — ат болган.

Орайга дээр сиген бөлдүрүп турган эживис Акай-оол Мортуй-оол бо келди. Томааннын амыр, чүве ыттавас кижививис орус эживисти магадап:

— Шыраа кончуг эр эвес бе? Тыва хурешти ёзулуг билир. Силер амыр эвес-ле болгай силер, тудуп көрүңерем, акый —деп мени диледи.

— Аныяк кижи баштай тудуп көр! Шылавазынза тудайн.

Кижививис хөйлениң ужулгаш сегиржип алды. Кайы-кайызы даа чаштай бер чазып, чегелин төде берген.

— Будун дегээлевит! Доза тевит, Чаа долга!—деп, ында-мында оолдар алгыржып-ла тур.

Ынчап тургаш, адак узулдур бөлүргеш, чула кагды.

Үш-дөрт улай октааш:

— Холу кончуг-дур! Тыва хурешти кайа өөренип алган дээр силер? Ушпазы—аза-ла! — деп, Акай-оол эживис тыныжын оожургадып ор.

— Мен тыва кижи мен! — деп, хурежип турганывыс орус эживис бо ыйнаан. Бисте ыт кайда дээр силер. Ангадап калдывыс.

— Адым Ваня. Ийе, ачам, авам-даа орус улус, а мен тыва оол-дур мен. Кады ойнап өскен өөрүм тыва уруглар, оолдар —деп, орус эживис уламчылады.

Оларга аъш-чемивис сүре үстүрген оолдуң ады Костя. Ваняның кады-төрээни болган. Шынында курс дооскан Ваня болган. Ынчаар таныштар, эжишкилер апарган бис. Акай-оол эживисти «Орус октаар» деп шолалаан бис. Ам ол совхозтуң мурнакчы хойжузу. Ында-кайда душчу бергеш, шола адын ажыглап чугаалаар мен. Кем бар эвес, каттырып каар. Ажы-төлү-даа эндерик. Олары ачазының ол адын аажок сонуургаарлар.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кур-Чер суур.

Политиктиг шүлүк

ДЕПУТАТКА ЧАГЫГ

Эргим эштер, депутаттар!
Эки хандыр боланыңар.
Ээремде дүшкен-дир бис,
Эштин үнер орук кайдал?

Ажы-ла чок чүүлдерге
Аранарда маргышпанар.
Амгы бо дег берге өйде
Алгыш-кырыш дузалавас.

Эттиң-сеттиң, аъштың-чемниң
Элбекшили куруглааштың
Хоозураан хаңга кээп,
Хоор чон үскеш туруп алды.

Каржы-дошкун рыноктуң
Хаңаларын канчап эртээл?
Кээргел чокка дижи-биле
Хемзий берди, канчаарыл че?

Өртектерниң өзүлези
Өлүмге шуут чыгап келди.
Чиижениер диригге-ле
Чилиивисти сорар деп тур.

«Чок-ла чок» дээр ядаралга
Чонуңарже көрнүп көргер.
Чонуңарның негелдезин
Чогумчалыг шиитпирлеңер.

Бурунгаарлаар оруувустан
Муңгашталып аскан-дыр бис.
Эки шынын, бүзүрелдиг
Эжиин биске ажыңар!

Биче-оол ДОЮНДУП.

«ХОСТУГ ТЫВА» УЛУСЧУ ФРОНТУНУҢ КҮҮСКОМУНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүскомунуң ХТУФ-туң коллективтиг кежигүннериниң төлээлекчилериниң киржилгези-биле хуралынга Тыва Республиканың Чазааның Президент Ш. Ооржактың ат салганы, бо чылдың июнь 27-де республика солушкарынга парлаттынган доктаалын чогуур кичээнгей-биле сайгарып көрген.

ХТУФ-туң күүскому ол документиниң кадык-чаагай күштерниң каттыжышкынының күженишкиннерни социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге мөөңнээрниң эргежок чугулазының, бүгү хөй-ниити-политиктиг шимчээшкиннерниң талазындан хоойлуну хажык чок сагыырының база оларның күүселдезинге тодаргай контрольдуг болурунуң дугайында кезээнге чаңгыс эп-сеткилдиг чөпшээрежипшаан, оон-биле чергелештир доктаалдың өске кезектеринге, ылангыя Кызыл хоорайга бо чылдың июнь 20-де эрттирген массалыг хемчеглерни организастаанынга болгаш эрттиргенинге хамаарышкан кезээнге чөпшээрежир аргазы чок. Күүском тарыы-даа ооң чамдык түңнелдериниң шаңдырыглыг болгаачын чамдык фактыларны «тывыткан»ын демдеглеп тур. Доктаалдың мындыг янзылыг чүүлдеринге хамаарыштыр Президентиниң адынга тускай өргүүлдеге, фактыларга үндезиленгеш тускай айтыр апаар.

Тыва Республиканың Президентизи, оон мурнунда Россия Президентизиниң таварышканы дег, мындыг шыңгыы частырыгларны, бодунуң хүрээлелинге душпужеге бүзүрепкеш, ол хүрээлелдиң белеткээни хынаттынмаан фактыларлыг документизинге ат салгаш, катаптан турарынга улуг харыңдалды илередир ужур тургустунган.

Референдум дугайында кедуртүгеи айтырыгның хоойлуга дүгжүр-дүүшпезин тодарадырынга Чазак доктаалының авторлары боттарының билдилиг эвес, шинек чогун көргүскени база хараадачыг, ол чорук чоннуң бодунуң күзел-соруун илередир эргезинге чигзинигни болдурун турар. А маңаа сагындырар чүве чүл дээрге, кайы-бир хөделиишкинниң хоойлуга дүгжүр-дүүшпезин чүгле суд чуруму-биле тодарадыр болгай.

Бо бүгү хоойлу ёзугаар бүрүткээттинген хөй-ниити политиктиг шимчээшкинге, оон удурткакчыларынга удур кара өжегерээн шугаазынныг, эптешечок байдалды өөскүдүп турарын херектелеп турар. Мындыг чорук чүгле реакцылыг национализчи болгаш шовинисчи күштерге ажыктыг, а оларны массалыг информацияның барык бүгү күрүне чепсектери база катап деткип, оларның аайында чүүлдерни берип турар. Тываның хамаатылары эскерген боор, оларның кайызынга-даа ХТУФ-туң туружун көргүзер чер тывылбаан.

Чазак бүгү деңнелдерге чугаалажыгга белениң илередип тура, ХТУФ-туң политиктиг болгаш экономиктиг хевирлиизылыг массалыг акциялардан түңнелдерин сайгарып, оларга дыка ханы чергелиг үнелээшкинни берип турар үеде ол хөй-ниити-политиктиг шимчээшкинниң төлээлекчилериин чалаан херээ чок деп санаан, ынчангаш оон хөй санныг киржикчилеринге — Тываның хамаатыларынга хүндүткел чогун көргүскен.

ХТУФ-туң күүскому болуунуң талазындан практиктиг хөделиишкиннерге-даа, парлаттынган туружунга-даа частырыгларын миннип турар, ол дугайында шын-на хараадалы илередип турар бис.

Чазактың доктаалының болгаш ында бердинген юридиктиг үндезинел чок, шолук түңнелдерин сайгарып чугаалажып тура, хуралдың хөй кижи киржикчилери анаа дугжур мындыг удур хөделиишкиннери негээн, ынчалзажок мындыг туруш деткимче албайн барган.

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүскому

хуралга болган санал-онал солчулгазын барымдаалап, а ол ышкаш мал чеми белеткелиниң, дүжүт ажаалдазының үезинде массалыг, хөй-ниити-политиктиг база көргүзүглерлиг хемчеглерни Тывага түр соксадырының, социал дүшкүүрлүг чорукту чаавырылдырарының дугайында Чазактың доктаалын удуртулга болдургаш,

национал байырлалдарны — Республика хүнүн база «Наадым-92»-ни эки организастаарынга болгаш бедик деңнелге эрттирерин саалдар чедиреринче чуткуттушаан,

дараазында чүүлдерни медеглээрин бүрүн эргези-биле дааңган:

1. Чазак доктаалының хынаттынмаан фактыларга үндезиленген чамдык чүүлдеринге хамаарыштыр харааданы илередир.

Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткеттинген хөй-ниити-политиктиг шимчээшкиннерниң болгаш партияларның ол бо хөделиишкиннеринге политиктиг үнелээшкинни ылавылалдыг тодарадырын оларның бактаап турарынга чигзинишкин илеретпезин күзээр.

2. Чазактың доктааткан үезинде Тываның девискээринге ХТУФ-туң хөй-ниити-политиктиг массалыг акцияларын организастаарын болгаш эрттирерин түр соксадыр.

ХТУФ-туң чер-черде организацияларынга болгаш коллективтиг кежигүннеринге, а ол ышкаш хамаатыларның өске-даа хөй-ниити-политиктиг тургузуугларынга мындыг чер телиг туруштту сүмелээр.

3. ХТУФ хөйге билдингир кылдыр чарлаваан, күүскомуң чөпшээрешкин база оон организацияларынга хамаарышпас болдучуп болур хөделиишкиннер дээш харыысалга хүлээвес.

4. Социал байдалдың, ылангыя амыдырал-чуртталга деңнелинде байдалдың быжыг эвезин барымдаалап көргеш, республиканың чурттакчы чонунуң, ылангыя кедээ чурттакчыларның арага аймаан садып ижеринден туттунарын кыйгырар.

ХТУФ-туң күүскомунуң оон-биле чергелештир медеглээри болза, массалыг хемчеглерни түр соксадырының хуусаазы доостуру билек. Федерация керээзинге болгаш «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга бүрүн дүүштүр ХТУФ-туң 1 хуралынга бо чылдың июнь 20-де хүлээп алган шиитпирлерни боттандырарынче кирер.

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүскому шимчээшкиниң киржикчилерин база таалакчыларын, Тываның бүгү хамаатыларын Тывага социал-экономиктиг байдалды быжыктырып, экиниктер талазы-биле Президентиниң болгаш Чазактың ап чорудуп турар боттуг хемчеглерин боттандырарынга илеткейлиг киржиринче кыйгырып тур.

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күүскому.

1992 чылдың июнь 29.

АДМИРАЛ НАХИМОВКА ТУРАСКААТКАН

МОСКВА, (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Орус флот командылакчызы адмирал П. С. Нахимовтуң төрүттүнген хүнүнден бээр 190 чыл болганынга тураскаады Россия Федерациязының Төп банкызы тураскаал чоосту эргилдеже үндүрген. 1 рубль үнелиг чоосту ак өнүг чес-никель холуксаадан кылган. Оон мурнуку талазында Спасск суургазының болгаш ийи баштыг эзирниң сиилбээн хевириниң баарында Покров дугаының оваадай-бөпүрүктерин көргүскен. Артың талазында парусту судновун баарында адмирал П. С. Нахимовтуң ийлеңнир көрген чуруун сиилбээн. Тураскаал чоосту 1 млн. кезек тиражтыг үндүрген болгаш коллекция үнези-биле сайгарарынга кирдүнген.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНДЕН ДАШКААР ӨӨРЕНИП ТУРАР СТУДЕНТИЛЕРГЕ БОЛГАШ РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ БАЗА ХКД ЧУРТТАРЫНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИНГЕ КИРИП ТУРАРЛАРГА УЖАР ЧҮҮЛ ТРАНСПОРТУ-БИЛЕ ЧОРУУРУНУҢ ӨРТЭЭНИҢ ЧАМДЫК КЕЗИИН ЭГИДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АЙТЫЫШКЫНЫ

Россия Федерациязының болгаш ХКД чурттарының дээди база ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң база ынаар кирил турарларның социал камгалалын күштелдирер сорулга-биле Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың январь 18-те № 33 доктаалынга дүүштүр студент болгаш өөренип турар аныяктарга ужар чүүл, демир-орук база суг транспорту-биле чорууру̇нга чиигелделер дугайында Дүрүмнү бадылагыже чедир Сан-хөө министерствозу (Ондар) Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитединге Тыва Республиканың Чазааның курлавыр фондузунуң күсели-биле 5 миллион рубль хемчээлдиг бюджет акшаландырыышкынын ужар чүүл транспорту-биле чорууру̇нга чугула негеттинип турар студентилерге болгаш абитуриентилерге билет өртээнин чамдык кезиин эгидеринге ажыглаар кылдыр тускайлап бээр.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың июль 1.

ШКОЛА: шиитпирлээр айтырыглар

АМЫДЫРАЛГА, ЧАҢЧЫЛДАРГА ҮНДЕЗИЛЭЭР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың декабрь 12-де хүлээп алганы күрүне бот-догуннаашкынының дугайында угуулгазынга дүүштүр тыва национал школаның сайзыралынга чаа үе-чада тургустунган. Чүге ындыгыл дээрге, ол чугула документ ёзугаар Тыва Республиканың политиктиг, экономиктиг база социал айтырыглар шиитпирлээр, ол ышкаш улус өөредилгезиниң, культураның, төрээн дылды база республика девискээринде чурттап турар кижилерниң чаагай ёзулалдарын, чаңчылдарын деткип сайзырадыр талазы-биле эргелери болгаш бот-башкарныр чоруу калбарган.

Оон аңгыда РСФСР-ниң Өөредилге министерствозу национал школаларның кол утказын база оон углаңыышкыннарын тодараткан документилерин хүлээп алган. Ында национал школаның сайзыралының талазы-биле моон мурнунда көрдүнмейн турган чаа чүүлдер бар, ылангыя ындыг школаларның ёзулуг национал үндезинниг база шынарлыг болуру̇нче кичээнгейни салган. Моон мурнунда турган ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң өөредилге системазында чоокка чедир-ле национал школалар нийти школалардан шоолуг эвес ылгалыр, тодаргайлаарга, уругларны төрээн дылынга өөредири-биле база төрээн дылын хире-чергези-биле өөредири-биле колдуунда кызыгаарлаттынып турган. Сөөлгү чылдарда харын Тываның төөгүзүнүң, төрээн чер дугайында билиишкиннерни школа программазынга, өөредилге номнарынга киирер талазы-биле эге базымнар кылдынган.

Черле ынчаш школага өөредир материалдың нийти утказын, хемчээлин-даа ап көөр болза, ол колдуунда эвилел, Россия болгаш делегей цивилизациязынга хамаарышкан болур, ында багай, хоралыг чүве чок, оон канчап-даа ойталавас бис. Харын-даа ону бүгү тала-биле деткип, уруг-дарывысты орус болгаш даштыкы дылдар өөредип алырынга, делегей культуразының, амгы эртем-техниканың чедиишкиннерин шиңгээдип, ханы билген турарынга сонуургалдыг болзувусса эки. Бо шагда национал хоорулчак база хагдынчак чорук эки чүвеге чедирбезин амыдырал бадыткап турар. Өске чурттар, өске кижилер-биле харылзаа — амыдыралдың чарылбас кезээ апарган. Оон-биле черге-лештир, школага берип турар нийти билиглерниң иштинде национал компонент дыка эвээш боор турарын эскербес аргажок.

Школаның өөреникчилери, оон доозукчулары бодунун төрээн чериниң төөгүзүнүң, культуразының база боттарының ада-өгбелериниң амыдырал-чуртталгазының, күш-ажылчы чаагай мөзү-шынар чаңчылдарының, долгандыр турар бойдуска оларның хамаарылгазының, хөй-ниитиге болуп ап чоруур сагылга-чурумунуң дугайында долу билиишкиннерни чедип албайн турар. Ындыг национал-культура чырыдыышкынны оларга биче назынындан эгелеп чедир бербейн турарывыстың хараазында олар салгалдан салгалче чаагай чаңчылдарының үнелиг эртинезин чедир шиңгээдип албайн турар.

Республиканың Улус өөредилге министерствозунуң 1991 чылда ажылдап кылган «Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң 1991-2000 чылдарда кол углаңыышкыннары» деп программазында школаларга тыва төөгүнү, культураны база чаагай чаңчылдарны өөредир талазы-биле элээн тодаргай сорулгалар салдынган.

Азастың, Ак-Туругнуң, Бажын-Алаактың, Бора-Тайганың, Самагалдайның долу эвес, Кызылдың № 9, Кызыл-Дагның, Межегейниң, Мөрениниң, Шамбалыгның болгаш өске-даа школаларда улусчу педагогика дамчыштыр угаадылгавы, эки чаңчылдарны, ёзулалдарны нептередир талазы-биле чамдык тодаргай ажылдарны кылып эгелээн. Ону өөреникчилер, башкылар, ада-иелер база хөй-нити деткип турар. Бо чугула ажыл школаның моон соңгаарги сайзыралынга салдарлыг боор турарын үнелеп көрбүшаан, улусчу угаадылга, эки чаңчылдар, ёзулалдар тыва национал культураның чүгле чамдык кезии дээрзин демдеглеп каары артык эвес боор. Ынчангаш төрээн чери, төрээн чону-биле тудуш холбаалыг аныяк кижиниң угаан-бодалын, мөзү-шынарын хевирлээр дээр болза, тыва улустуң амыдырал-чуртталгазының болгаш ажыл-ижиниң хөй чүс чылдарда чыгдынган, шилиттинген база кандыг-даа үениң шылгалдазын ажып эрткен, хөй талалыг, байлак арга-дуржулгазы, мергежили-биле, азы, допчулап чугаалаарга, үндезин культуразы-биле оларны таныштырып, чепсеглээри эргежок чугула деп санаар мен. Ол саналды амыдыралга херек кырында боттандырарының аргалары кандыгыл? Бо талазы-биле база чамдык бодалдарым илередип көрейн.

Национал школаның доозукчузу кижи 9 азы 11 чыл өөренгеш, ол Тыва дугайында, оон төөгүзүнүң база культуразының, тыва амыдырал-чуртталганың хөй талалыг онзагай чүүлдериниң талазы-биле эң-не чугула, эң-не эвээш дээн хемчээлдиг кандыг билиишкиннерлиг болза черле таарымчалыг болурул дээрзин чижеглеп көөрге, дараазында бөлүк айтырыгларны анаа хамаарыштырып болгу дег.

1. Тыва дугайында нийти билиг. Оон кыска төөгүзү. Турар чери, девискээри. Агаар-бойдузу. Казымал байлактары. Ажыл-агыйы. Чурттакчы чону. Мындыг чүүлдерни билген турары чугула.

2. Өг — тываларның оранны, төөгү болгаш культура талазы-биле үнелиг эртинези. Оон онзагай шынарлары база тургузуу. Өг эдилелдериниң аттары, оларның ажык-дузазы. Өгнүң ээлериниң аразында харылзаалары, анаа хамаарышкан сагыыр чүүлдер, чурум.

3. Ада-ие, акы-дуңма, хатереллер база ызыгуур-салгалдар дугайында билиишкин. Тываларның төрелзирек, биче сеткилдиг, экииргек, аразында чоок билчир, боттарынга дузалажыр шынарлары.

4. Тывалар—өске кижилер-биле бир дөмей — бойдустуң төлү. Оларның амыдырал-чуртталгазынга бойдустуң салдары кончуг улуг. Моон ужурунда олар анаа онзагай хамаарылгалыг, ону үнелеп база камнап-хумагалап билирлер. Бо талазы-биле салгалдан салгалче дамчып келген билиглер, сагылгалар, ёзу-чаңчылдар бар: оран-таңдызынга, хем-суунга, хову-шынаазынга ынаа, ону хүндүлээри, анаа чалбарыыры дээш, оон-даа өске.

5. Аал-чурт дугайында билиишкин. Арбан, суму, кожууннар. Тываларның төрел бөлүктерге хуваалдазы (хемчиктер, ооржактар, кыргыстар болгаш өске-даа). Тывалар чурттап турар чериниң чоок-кавызында черлер аттарын эки билир. Өөреникчилерниң, ада-иелериниң, ада-өгбелериниң чурттап ораазы чазаг, чайлаг, күзег база кыштаазының дугайында билгей турарын чедип алыр.

6. Мал — тываларның кол байлаа, оларның амыдыралының үндезини. Малдың өң-чүзүн, хар-назын ылгавыры. Ону өстүрүп, ажаап-тежээр талазы-биле арга-дуржулгазы. Малдың эъдин, сүдүн, кежин, дүгүн аъш-чем кылырынга, идик-хеп даараарынга ажыглаары.

7. Тыва чоннуң чер ажылының талазы-биле мергежили. Тараа өстүрери, сиген шомбиниш белеткээри.

8. Таңды кежии. Тываларның аңнаар чуруму, чаңчылдары. Тоорук, согунаны, катчимис, ай-бести, аъш-чемге ажыглаары. Эмниг үнүштерни, оъттарны чыыры, болбаазырадырының, ажыглаарының аргалары.

9. Тыва чон амыдыралынга хереглеттинер аъш-чемни, идик-хепти, эт-септи ажыл-агыйның дериг-херекселдерин колдуунда боду кылып алыр мергежил-дуржулгазы. Бо эгеге аъш-чем кылырының, идик-хеп даараарының, дүк салырының, алгы-кеш эттээриниң, бызаннаарының, дарганнаарының аргаларын делгеренгейи-биле айтып өөредир.

10. Тыва чоннуң угаан-бодал культуразы:

а) өг-бүлеге уруглар кижизидилгезиниң хевирлери база арга-дуржулгазы. Бичии чаштарның оюннары. Оларны күш-ажылга чаңчыктырары, чаагай чаңчылдарга өөредири. Улусчу угаадылга;

б) тыва дылды база литератураны өөренири:

в) тыва чоннуң аас чогаалы: тоолдар, тывызыктар, үлегер база дүрген чугаалар;

г) тыва чоннуң хөгжүм культуразы: музыка херекселдери, ырылар, кожамыктар, хөөмей, сыгыт, каргыраа...;

д) алдын, мөңгүн база өске-даа демир-дестен болгаш чонар-даштан, хөмден эдилелдер кылыры;

е) күш-дамыр оюннары, маргылдаалар: хүреш, аът чарыжы, ча-согун адары болгаш оон-даа өске;

э) байыр-наадымнарның хевирлери: Шагаа, Наадым болгаш өске-даа.

11. Тыва чоннуң шажын-чүдүлге дугайында билиишкиннери.

12. Тываларның астрономия база астрология талазы-биле билиглери.

Бо айтырыглардан чүгле 1 болгаш 10 пунктуларга кирген чүүлдерниң чамдык кезии амгы өөредилге программазында, номнарда киргенин демдеглеп каалы. А өскелерин амдызында кайда-даа кирлинмээн, оларны сургуулдар өөренмейн турар. Мында кирген айтырыгларның амдаа харын немей, казып-даа болур-ла ыйнаан, ынчалзадаа тыва национал школаның доозукчулары адак дээрге Тыва база тыва амыдырал дугайында ол хире хемчээлдиг билиглерлиг база билиишкиннерлиг болуруң чедип алыр болзувусса, ол школаның сайзыралынга бичии-даа болза улуг-хууну киирер ийик бис.

Ам саналдаан айтырыгларны (темаларны) сургуулдарга канчаар өөредирин доктаап көрейн. Мээн бодалым-биле, оларны 1-11 класстарга, колдуунда эртем бүрүзүнге өөретсе ажырбас боор. Харын-даа школа назыны четпээн уруглар черлеринге маңаа хамаарышкан эң-не бөдүүн билиишкиннерни берип болуруңун аргалары бар. Чүгле биче чаштарның база сургуулдарның назы-харын, психологтуг байдалын болгаш угаан сайзыралын барымдаалап көөрү чугула.

Үстүнде саналдаан айтырыгларны (темаларны) национал школа программазынга өөредилге номнарынга киирери ындыг-ла белен эвес. Чүге дээрге бисте херек тема бүрүзүн хынамчалыг шилиир, оон эртем үндезиннерин база амыдыралчы талаларын бадыткаар, ону кайы класска, кандыг эртемге өөредириниң методиктиг хандырылгазын ажылдап кылыр дээн сорулгалар албан тургустунуп кээр.

Бистиң чугаалажып турарывыс айтырыгларга хамаарыштыр бөгүн безин чамдык школаларда, башкыларда чыгдынган мөөнеттинген, херек кырында өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарда чедип алдынып турар база солун-сеткүүлдерде парлаттынган, радио болгаш телевидениеге дамчыдылгаларынга ажыглаттынып турар материалдар эвээш эвес. Бо бүгүнү кичээнгейлиг сайгарып көргеш, чогуур түңнелдерни үндүрери негеттинип турар. Ылангыя бо талазы-биле шенелделер чорудуп турар школаларның кылып турар ажылынга үнелелди берип, оларның санал-оналдарын хандыр өөренип көрбүшаан, эки талаларын деткип, оларны өске школаларга нептередир айтырыгларны шиитпирлээр.

«Мында хөй чаа айтырыгларны (темаларны) өөредилге программазынга канчап киирерил, анаа херек үе-шакты кайыын алырыл?» деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп кээр. Анаа харыыны кады дилеп көрээли.

Кызылдың № 9 школазында тыва национал школаның сайзыралының айтырыгларын өөренир тускай чогаадыкчы бөлүктүң бодалы-биле алырга, бистиң саналдап турарывыс бөлүк айтырыгларны (темаларны) амгы өөредилге программазынга киирип болуруңун аргалары бар боор турар болгаш олар бо талазы-биле тодаргай ажылды кылып эгелей бергеннер.

Чамдык төөгүге азы культурага хамаарышкан айтырыгларны амгы школа программазы-биле өөредип турарын үстүнде чугаалаан бис. 1992-1993 өөредилге чылында немей киирип турар «Тыва төөгүзү» (8-11 класстар), «Тыва географиязы» (9 класс) база «Краеведение» (5 класс) деп курстарга бистиң саналдаан айтырыгларывыстан элээн хөйнү киирип болур. Өске арткан темаларны класстар, эртемнер аайы-биле хуваарып оралдажыр, оон аргазын тывар. Айтырыглар (темалар) хемчээл талазы-биле улуг-бичелиг болганда, анаа хереглеттинер үе-шак база аңгы-аңгы болур хире. Чамдык улуг темаларны черле чаңгыс класска, чаңгыс эртемге хары угда өөредирин кызытпайн, оларның бөдүүнүнден эгелээш нарынынга чедир дес-дараалай өөредир болза эки деп чүве билдингир. Улуг эвес айтырыглар эртемнер аайы-биле, темазы анаа дүгжүп турар черлерге киирер. Черле ынчангаш колдуунда эртем бүрүзүнге тыва чүүлдерни болдунары-биле ажыглап болур. Чижээлээрге, химия кичээлдеринге сүттен кылган аъш-чем (ааржы, быштак, курут), хөмден эдилелдер кылырда тываларның химиктиг, биологтуг хуулдуруушкуннарны билирин база бөдүүнү-биле тайылбырлап болур-ла ыйнаан.

Элээн хөй саналдаан айтырыгларны (темаларны) класстан дашкаар кижизидилге ажылының хевирлерин ажыглап, өөредип болур деп санаар бис. Тыва төөгү, культура, литература, черлер аттарының, ызыгуур-салгал болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле аңгы-аңгы класстарга азы школа хемчээлиниң биле айтырыг-харыы кежээлерин, конкурстарны, олимпиадаларны чүге эрттирип болбас деп, класс шактарынга, факультативтерге олар-биле таныжса кандыгыл.

Оон аңгыда амгы өөредилге программазында, өөредилге номнарында сургуулдарга солун эвес, оларга эки-ле билдинмес, харын-даа ажык-дузазы шоолуг эвес, амыдыралга ындыг-ла кончуг хереглеттинмес, башка ызырынмас янзы-бүрү дүрүмнер, теоремалар бары чажыт эвес. Моон орнунга чуртталгага херек чүүлдерни, угаан-бодал, культура база күш-дамыр сайзыралынга хамаарылгалыг чүүлдерни болдунары-биле өөретсе чүге хоржок деп.

Мында көдүрүп турарывыс айтырыг бистиң өөреникчилеривистиң, аныяктарывыстың, чурттакчыларывыстың салым-хуузу-биле, келир үези-биле дорт холбаалыг. Ынчангаш бо айтырыгны шиитпирлээринче кичээнгейни салып, маңаа хамаарылгалыг башкыларның, эртемденнерниң, культура, уран чүүл ажылдакчыларының, ада-иелерниң санал-оналдарын ханызы-биле өөренип база сайгарып турган. Чазак азы Улус өөредилге министерствозунуң шугуму-биле кандыг-бир концепцияны азы программаны хүлээп алыры негеттинип турар. Бо буянныг ажыл-херекке киржирин, санал-оналын киирерин бүгү-ле маңаа сонуургалдыг кижилерни чаладывыс.

Алдын-оол КАНЗАЙ.
Башкылар билиин бедидер институттуң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады.

КАНЧААР ЭРЕС БОЛУРУЛ?

Бир эвес менээ мээң чаңгыс чер-чурттугларым келбээн болза, июнь айның 26-да «Шын» солунга үнген «Эрестиг эрлер болуп көрүнер» деп Батый Кенештиң чүүлүнге ушкаштыр бо чүүлдү биживес турган боор мен. Кижиге берге чүве таварышканда ээрем кырында салдаан оон көвүүнден безин туттунар хире апаар чораан. Мээң чаңгыс чер-чурттугларымның оглу шеригден дезе бергеш, ында-мындаазы-даа, өлүг-дириин-даа билдинместеп туруп бээрге, «чүве билир» кижи дээш менээ арга-сүме айтырып келгеннери ол.

Сөөлгү үеде шеригге барыксавас, шеригден дескен тыва оолдарның дугайында солуннарга хөй бижиир апарган. Парлаттынган чүүлдерниң утказының кол хөөнү —тыва оолдар боттарының шериг хүлээлгезин күүседир хөөнү чок, шеригниң аар-бергезинге шыдавас, тыва чоннуң аталдарын баксырадып турар дээри. Ында, харын, өөнтүг чүүлдер бар болуп болур-ла ыйнаан.

Конституция ёзугаар хамаатты кижи бодунуң күрүнезин камгалавайн канчаар, а шеригге барган хамаатыларының эрге-ажыын камгалаар хоойлу-дүрүм бистиң күрүневисте бар бе? Чок. Шериг дугайында хоойлунуң төлевилелиниң дугайында безин чүү-даа дыңналбас-тыр. Шеригге кол-ла чүве—дужаал, ону боданмайн күүседир деп чүүл-биле кижилер чөпшээрешпес апарган. Дужаалдарны боданмайн күүседип келгениниң түңнелинде чеже частырыглар кылдынган-дыр. Дужаал күүседип, тыва оолдар Афганистанга шериг хереэ эрттирип, амы-тынындан безин чарлып турдулар. Шынныг херекке киржип турарынга олар-даа, бистер-даа ынчан бүзүреп турган бис. Ам кээп, херек кырында олар хөй черге амы-тынын артынга каап турган болганнар... А ол амыдыралды билбес турда шеригже кыйгырты берген аныяк оолдарның буруузу бе? Бир эвес олар Афганистанда дайын афган чонга удур дайындыр дыр дээш, шеригден дескен болза, оларны шиидип каар турган. Хоойлу ёзугаар. Афганистанда шериг кезектериниң дескен оолдарны бөгүн агартып болур, а ынчан олар чүгле буруулуг болур турганнар.

Бөгүн шериг эрттирериниң байдалы дыка баксыраан. Шеригде корум-чурум сандараан, а анаа немей дүүнгү ССРЭ-ниң ол-бо девискээринде дайыннар өөскүп үнүп турар-дыр. Анаа база Россияның шерии хамаарылгалыг боор турар. Чуртунче халдап келген дайзындан чуртун камгалаан эвес, а кижилер аразында октут-боолуг «алгыш-кырышка» киришкеш, кым амы-тынындан чарлыксаар боор. Чаңгыс борбак оолдуг ада, ие суг болза, оглун ынаар канчап чорудары? Оларга оглу алгыжып, кырыжып турар кижилерден артык үнелиг болгай.

Россияның Президентизинге соңгудуп турган, Б. Н. Ельцин Россияның шерии профессионал шериг боор деп аазап турду. Бо талазы-биле чугаа уламчылап турар-даа бол, көскү ажыл билдинмес-тир. Чурт иштинге октут-боолут чөрүлдээлерни соксадырынга шеригже келдирткен оолдар эвес, а профессионал, ол мергежилди шилип алган шериг кижилер киришсе. Месилдежиишкиннер чавырылдырар күштерни Россияның чазаа чүге тургузуп болбас деп?

Шериг албаны

Ам шеригден дескен тыва оолдар дугайында. Оларның шеригже барыксавас, шеригден дезериниң чылдагааннары-ла хөй. Дезип турар оолдар бар-даа болза, тыва оолдарның хөй кезии шеригже күзелдиг-биле ам-даа чоруп турар. Мээң төрелдеримниң оолдары база ада-иези ынаадыксавайн турда-ла, барык күш-биле шеригже чорупканнар. Бир эвес олар шеригден дезиптер болза, оларны буруудатпас мен. Хоойлу-дүрүм мурнунга буруулуг болур-даа болза, мээн сагыжымга олар буруу чок болур.

Менден сүме айтырып келген чаңгыс чер-чурттугларымның шеригден дескен оглун, оон улуг оглун бичиизинден тура эки билир мен. Улуг акызы шеригни Афганистанга эрттиргеш, оон кемдээн-кергээн келди. Оглувусту Афганистанче чорутукан, оон кемдээн келген деп ада-иезиниң хомудааның дыңнаваан мен. Оолдарын шериг хереэн төлептиг эрттиргеш, келзинер деп чагып олурар улус чүве. Биче оглу шеригден дезипкен. Чүге? Ол база шеригже күзелдиг-биле чоруткан оол-дур.

Чита хоорайда шеригниң тудуг кезээнге ол албан эрттирип турган. Хөй санныг казах оолдар бисти эттеп тур деп чагаазынга бижип турган. Авазы оглунга чедип-даа чораан. Ол баарда, оглун эттеп каан турган черинге чеде берген. Кым эттээнин, чүге эттээнин оглу авазынга чугаалаваан, авазы командирлерге хомудаар дээрге, база ынатпаан. Сен хомудап каарыңга, оон чүү-даа үнмес, мени дөмей-ле эттээр-дир ийин дээр болган. Сени өске шеригге кезээнче шилчидип алырыңын аргазы кандыгыл деп авазы айтырарга, часка чедип шыдажып тайн, ынчан казах оолдар шеригден халажыр. Байдал чиигей бээр боор дээш, оглу ол-ла шериг кезээнге «шыдажыр» дээш артып каан. «Шыдашпайн» барган —дезипкен. Хамаарышпас күрүне апарган бир-ле республикадан үндүрген шериг орус оолдар келгеш, казах-даа, тыва-даа оолдарны катай хаара «берип» туруп берген. Ол дугайында оглу чагаазынга бижип турган. Шериг хүлээлге чеже-даа шериг хүлээлге болза, кижиниң амы-тыны кончуг болгай, ынчангаш дезипкен боор. Ол ам та кайда, та дириг, та өлүг. Шеригниң бергелеринге шыдашпайн баар дээр арга чок оол чүве. Ажыл-хожул билир, мөге-шыырак.

Тываның чазаа шеригде тыва оолдарның салым-чолу дээш дүвүреп турарын чон билир. Шериг кезектеринче комиссияларны, төлээлерни чорудуп-даа турар-дыр. Батый Кенеш бодунуң чүүлүнде «...солдаттар-биле амыдыралчы ажык чугааны кылып, концерт программазын бараалгаткаш келдивис...» деп бижээн-дир. Амыдыралчы чугаа болган-даа болза, тыва оолдар сеткилиниң ханызын ажытканынга чигзинер-дир мен. Төрээн иезинге шуптузун чугаалап бербес оолдар, комиссия кежигүннеринге, төлээлерге тө каап бээри та кандыг-ла болду. Оон ынай автор «орайтаваанда шериг хүлээлгенер эрттирип турар кезектеринерже далажыр, оолдарым, дуңмаларым, чаңгыс чер-чурттугларым!», «...тыва чонунар адын бужартадып баксыратпайн көрүнер...» деп бижээн-дир.

Канчаар бужартатпазыл? Тыва оолдар, чүгле олар эвес, айтырыг амы-тын дугайында чорук турда канчап бужартатпазыл? Бир эвес шериг хереэн төлептиг эрттирип болур, оода мырыңай ынай арга турган болза, тыва оолдар шериг албаның төлептиг эрттирерлер, эрттирип-даа турарлар.

Шеригден орус, тыва, казах дээш, өске-даа национал оолдар, бөлүк-бөлүү-биле безин, чүге дезип турарыл? Чүге дээрге шеригге боттарының хүлээлгезин төлептиг эрттирери шыдаттынмас кынның келген хире. Оларның барык шуптузу шеригже күзелдиг-биле азы хоойлуга чагыртып, боттары чоруткан болгай. Оларны кым-даа хүлүп, баглап алгаш, шеригже аппарбаан.

Оолдары шеригден дескен аваларга кижи чүнү сүмелээр боор. Оларның оолдары шеригден дескен соонда, кеземче хереэниң адаанда барган оолдар-дыр. Бир эвес оолдарының эрге-ажыын камгалап алыр дээр болза, ада-иелер күжүн каттыштырза эки. Дайын шөлүнге чаңгыс кижи дайынчы эвес деп үлегер чугаа безин бар. Россияда канчап «Щит» (камгалал) деп аваларның шимчээшкини бар-дыр. Ол шимчээшкинниң кежигүннери шеригге байдалды экижидеринге эки салдарны база чедирип турарлар. Бир эвес Тываның солдаттарының ада-иелери боттарының оолдарының эрге-ажыын камгалаарының талазы-биле шимчээшкинни тургузар болза, «Щиттиң» деткимчезин чүге ап болбазыл? Чүгле тыва оолдар эвес, а орус дээш, өске-даа национал Тывадан шеригге барган оолдарның шуптузунуң эрге-ажыын камгалаар херек.

Шериг дугайында Россия Федерациязының-даа, Тыва Республиканың-даа хоойлузу чок. Бөгүн чүгле шериг хүлээлге, устав, дацгырак, дужаал деп чүүлдер күштүг боор турар. Ол чүүлдер шупту кижиниң эрге-ажыынга дүүшкек болзун дээш, күш-биле эвес, а угаан-сарыыл-биле демисежир апаар-дыр.

Шаңгыр-оол СУВАН.
Журналист.

Бөмбүрзектиң судалы

ДЕЛИ. Афганистанның президентизи турган Наджибуллага хамаарыштыр Афганистанның Индияда херектеринге түр бүзүреттирген төлээлекчизи Вазир Ахмед медеглел кылган. Наджибулла дириг болгаш амгы үеде Каттышкан Нациялар Организациязының камгалалының адаанда турар деп, В. Ахмед дыңнаткан. Наджибулланың салым-чолун болгаш келир үезин Каттышкан Нациялар Организациязы шиитпирлээр. Афганистанга чарлаан бүгү-нийти келдерел Наджибуллага база хамаарыжыр деп, Афганистанның Индияда херектеринге түр бүзүреттирген чаа төлээлекчизи айыткан.

НЬЮ-ЙОРК. Билл Клинтон деп кижи АКШ-тың президентизиниң албан-дужаалынга демократтыг партиядан херек кырында кандидат болуп турар. Бир эвес АКШ-тың президентизинге соңгуттурар болзумза, Европада америк шериглерниң санын дыка кызырар болгаш чоокта чаа дүшкен ССРЭ-ниң республикалары-биле экономиктиг харылзааларны улам-на калбартыр мен деп, ол медеглээн.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың найысылалындан ырак эвес Мэриленд штатта америк шериг-далай күштериниң шинчилел төвүнүң девискээринге күштүг частыышкын болган. Ол шинчилел төвүнүң төлээлекчизи Дайан Палермонуң дыңнатканы ёзугаар алырга, химиктиг бүдүмелдер шыгжаан складтарның бирээзинге билдинмес чылдагаан ужурунда частыышкын болган. Химиктиг ол бүдүмелдерни чепсек кылырынга моон мурнунда ажыглап турган. Ында амгы үеде 2 муң ажыг кижи ажылдап турар. Складка частыышкын болганы улуг өрт дыштаныр хүнде — воскресеньеде болган, ынчангаш кижилер халаңка таварышпаан. Өрттү дораан өжүрген.

МЕХИКО. Коста-Риканың бирги оралакчы президентизи олурган вертолет агаарга чорда, моторларының бирээзи ажылдавайн барган. Оралакчы президент болгаш вертолетка чораан кижилер чурттуң мурнуу девискээриниң агаарга айыылдыг озал-ондакка таваржыр часкан. Вертолетту Никарагуаның чазаа Коста-Риканың чазаанга чоокта чаа белек кылдыр берген турган. Вертолетту башкарган никарагуан ужудукчулар уреллиишкин үезинде маадырлыг чорукту көргүзүп, ону черге ондак чокка хондуруп шыдааннар.

САН-ФРАНЦИСКО. Аляска болгаш Сибирьниң аразында өдүгге демир-орук тудуунуң телевидениезин АКШ-тың болгаш Россияның специалистери чогаадып эгелээн. Далай суунуң адаа-биле чоруур демир-орук тудуунга келдергей хөй акша-хөреңгилер болгаш материалдыг чаргыдалдар негеттинип турар. Демир-орук тудуунуң төлевилели бадылаттынар болза, оон узуну 56 миля (100 километр хире) болур.

ВИНДХУК. Мурнуу-Африканың Стелленбош университединге экзамен үезинде башкы студентилерниң бирээзи шпаргалка ажыглап орардыр деп сезиг алган. Оон сезии демги студентиниң узун баш дүктериниң адаанда кулактааштар эскергениниң соонда улам киткээн, студентини ынчангаш экзаменден үндүр сывырган.

Ынчалзажок студентиниң чаргылдажып четкени университеттиң чагыргазы полицияның дузазы-биле студент шпаргалка ажыглаваан-дыр деп түңнел үндүрген. Студентиге чораан 45 минута ойнадыр кассетаны чеже-даа дыңнаарга, оортан чүгле рок хөгжүм кээр болган.

Оон соонда илереп келгениң ёзугаар алырга, демги студент хөгжүм чокка бичии-даа үеле шыдашпас. Өөредилгезин безин ол чокка шиңгээдир албас апарган болган. Ынчангаш ол бижимел экзамен үезинде бичии магнитофонну хөйлениниң карманынга суп алгаш, сывырындаан хөйлениниң моюндуруунуң адаа-биле эрттирип алган болган.

САН-ФРАНЦИСКО. Капитан Джузеппе Пеннизи бодунуң «Диана» деп шхуназы-биле Мондерей мугулдурунга треска болгаш камбала тудуп тура.... чүс метр узун дурттуг суг иштинге чогуур хемени тудуп алган.

Оон чугаалааны-биле алырга, олар четкини сугдан уштуру-биле хендирин кирр долгаып турганнар, хенертен кымның-даа бажынга кирбес чүүл болган. Сывырындак демир канаттар ыяк хере тыртынып, шхунаны далай талазынче делир шимчедип эгелээн. Канаттарның бирээзи шуут үстүп чаштай бээрге, ылап-ла коргуп эгелээннер. А шхунаны долгандыр суг көвүктелип турар апарган. Четкиде суг иштиниң хемези туттуна берген-дир деп догаашкынны кым-бир кижи чугаалаан соонда, чүвениң ужуру шынап-ла, ындыг-дыр деп билдинип келген.

Капитан дарый хемчеглерни алган. Радио дамчыштыр ол эрик чоогунуң камгалалы-биле харылзашкан, оларны АКШ-тың шериг-далай күштериниң командылалынче долгаан. Элээн болганда шхунадан 800 метр хире черге суг иштиниң хемезиниң боду кестүп үнүп келген. Ону шхунаның биле канчап деннээр боор.

ВАШИНГТОН. Россияга болгаш хамаарышпас өске-даа күрүнелерге кедээ ажыл-агый чээлизин тыпсыр дугайында АКШ-тың президентизи Дж. Буш медеглээн. Россияга болгаш хамаарышпас өске-даа республикаларга кедээ ажыл-агыйның чээлизин тыпсыр чорук америк фермерлер бодунуң продукциязын сайгарарынга ажыктыг болур деп, ол айыткан. АКШ-тан кедээ ажыл-агый продукцияларын садып алыр кылдыр Россияга кедээ ажыл-агый чээлизин тыпсырын дүргедедир дугайында шиитпирни хүлээп алганын америк президент чугаалаан. 300 миллион доллар хемчээлдиг федеративтиг чээлилерниң магадылалдарын Россияга тыпсып бээр дугайында айтыышкынны бергенин Дж. Буш медеглээн. Моон мурнуада дүшкен ССРЭ-ниң өске республикаларынга 500 миллион долларның кедээ ажыл-агый чээлизин бээр.

НЬЮ-ЙОРК. Дүшкен ССРЭ-ден еврейлерниң АКШ-ка келирин кызырар чорук оларның амыдыралынга багай салдарлыг болур деп Америкада орус еврейлерниң ассоциациязының даргазы Леонид Стонов медеглээн. Дүшкен Совет Эвилелиинден АКШ-ка келген еврейлерни сырый каттыштырары, оларны чурттуң салдарлыг болгаш политиктиг күштериниң бирээзи кылдыр организастаары эргежок чугула деп, ол демдеглээн.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш журналистерге парлалга конференциязын эрттирген. «Россияның президентизи Борис Ельцин бодунуң сөзүн ээлеп. Россияның архив документилерин моондак чокка көөр арганы элчин Малькольм Тунга берген» деп, америк президент парлалга конференциязының үезинде журналистерге медеглээн.

Малькольм Тунну америк президент АКШ-тың тускай төлээ чериниң баштыңынга томуйлаан. Ол төлээ чери делегейниң ийиги, корей болгаш вьетнам дайыннарының үезинде ис чокка читкен америк солдаттарының салым-чолун тодаргайлаар сорулгалыг. Москвага М. Тун кээп чораан сөөлүнде Вашингтонда дедир чеде берген болгаш Россияның документилери-биле таныжып көрген түңнелдерин АКШ-тың президентизинге илеткеп берген. «Мээң көрген, билген, дыңнаан чүүлдеримниң ёзугаар алырга, дириг америк солдаттар Россияда чок болуп турар» деп, М. Тун медеглээн.

СОФИЯ. Болгарияның моон мурнунда турган чазааның кежигүннери болгаш Болгарияның Коммунистиг партиязының секретариадының кежигүннери турган кижилерге ууур истелгени эгелээрин чурттуң прокуратуразы шиитпирлээн. Ол дугайында Болгарияның прокурору Иван Татарчев эрткен вторник хүнүнде журналистер-биле парлалга конференциязынга дыңнаткан. Өлүрүкчү организацияларлыг болгаш чазактарлыг чурттарга, ылаңгыя Никарагуага, Кубага, Мозамбикке, Афганистанга акша болгаш өске-даа дузаламчыны Болгарияның эрги чазааның берип турганын истээр болгаш хынаар деп турар. Моон мурнунда турган болгар чазактың кежигүннери, министрлери, Компартиязының секретариадының кежигүннери даштыкы чурттарга, оларның коммунистеринге чээлини бээрде, оларның дедир эгидип шыдаар шинээ чок дээрзин билип турган деп, прокурор чугаалаан.

ВАШИНГТОН. Шаап халдаарының стратегтиг боо-чепсектерин кызыгаарлаар болгаш кызырар дугайында керээни күштүг болдуруп бадылаары эргежок чугула деп АКШ-тың конгрезиниң даштыкы херектер талазы-биле сенат комитединге АКШ-тың Төп разведка эргелелиниң директору Роберт Гейтс медеглээн.

Россияда болгаш ССРЭ-ниң өске-даа республикалары болуп турган, а бо үеде хамаарышпас күрүнелер болган чурттарда байдал багай талазынче шилчип, өскерли бээр чадавас. Ынчангаш ол чурттарда боо-чепсекти, бирги ээлчегде стратегтиг боо-чепсектерин кызырар болгаш кызыгаарлаар дугайында керээни быжыглап, күштүг болдуруп бадылаары АКШ-тың үндезин эрге-ажыктарынга дүгжүр ийик деп, ол чугаалаан.

1991 чылда ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың президентилериниң ат салган дүгүржүлгазын сагыырының хыналдазын боттандырарының техниктиг талаларынга АКШ-тың Төп разведка эргелелиниң директору база доктаатан. Керээниң күүселдезин бүрүн контрольдаар арга америк разведка органнарында бар деп, Роберт Гейтс медеглээн.

БУДАПЕШТ. Европа Чөвүлелиниң парламент ассамблеязының чайгы сессиязы Венгрияның найысылалынга болган. Боснияда болгаш Герцеговинада чепсектиг чөрүлдээге киржип турар талаларны сессияның киржикчилери буруу шапкан. Чөрүлдээге киришкен бүгү күштерниң буруу хөделиишкиннериниң түңнелинде тайбың чон качыгдап, делегей эргези каржызы-биле үрелип турар деп, Югославияда кризиске хамаарыштыр сессияның хүлээп алган резолюциязында демдеглээн.

(РосИТА-СЧТА).

ВЕНГР ХЕРЭЭЖЕН ШҮЛҮКЧҮ ШАРЛОТА ЛАНИ.

АВА СӨЗҮ

...Кажан сени «Чуртталгам» деп адаарымга,
Эргелел-даа, чассыдышкын эвес-тир ийин.
«Эртинем» дээп, «Чечээм» диген сөстер хоозу...
Кады, кожа сен дээш чурттап чоруур-дур мен.

Чуртталгам сен! Ону чүрээм өттүр билир!
Чуртталгам сен! Дазылымдан турулгаш-даа
Хайыраны, илегелди чүгле сенден,
Хандызын ап бүрүлерим сергедир мен.

Эрги унум каастай үнген ногаан өңгүр
Эриг, чараш чиирбейим сен, салгалым сен...
Харын чүгле шак бо сөстү номчутпас дээш,
Кайнаар-ла-бир чажыт черже шыгжап алыйн.

БЕЛАРУСЬ ХЕРЭЭЖЕН ШҮЛҮКЧҮ ДАНУТА БИЧЕЛЬ-ЗАГНЕТОВА.

ОГЛУМГА

Оглумга мен ынак-тыр мен,
кээргээр-дир мен.
Ону каяа чүктеп алгаш
чораанымны сактыр-дыр мен.
Оргу черге арыг ишти
часкы өйде
Оглумнуң чаа кылаштааның
сактыр-дыр мен.
Хавак куду шаьак-биле
бадып турду.
Катҡы-хөг-даа чаңгыланып
тарап турду.
Салгын-биле чаржып ужуп
турганы ол.
Шаг-үе каапып кончуг
дүрген чүвел!
Төрээн черимге ынаам кончуг!
Төлүм база анаа өскен.
Даайы хөргеш, салын суйбааш,
— Даг дег шыырааң!
Даарта чолдаг болур! — диди.
Ону дыңнааш, сеткил хөлзээн:
Оглум чүгле мээниң эвес.
Бүгү диңке кыйгы салыр
күзелдиг мен:
«Дайын өртүн болдурбаңар!
Оглумга мен ынак-тыр мен!
Оглум артсын, мен-даа канчаар».

Орузундан Сайлыкмаа КОМБУ очулдурган.

Аът — кижиниң өңнүү

ЧЕЛЕР-ОЮМ ЧЕЛИП ОРДА...

Чиргилчинниг чиңге ховаа
Чиңдиңнедир челер доруг.
Чиңге карам сай-ла чажып
Сагланнадыр челер доруг.

Челер аът, чүгүрүк аът, чер-чурт дээнде, тыва кижи тыныш садар дээр. Шынап-ла, тывалар чүгүрүк аътка ынак улус. Артында-ла аъттары шолаларлыг болур: Сылдыс-Шокар, Челер-Хүрең, Чыраа-Бора, Калчан-Шилги... дээп ышкаш. Бо дээрге аъттың аажы-чаңы-биле дашты кы хевиринден илереттинген дээрзи билдингир. Назы-хар аайы-биле адап турары мырыңай солун: бир харга челдир —кулун, 2 хар челерге—богба, оон хунан аскыр, дөнен аскыр, 5 дугаар чылында сес диштиг аскыр, оон чедишкен аскыр, а 13 дугаар чылында кырган аскыр дижи бээрлер.

Аъттың оргазының солагай талазын —аъттаныр чарык, оң талазын — ажыргы чарык дээр. Бистиң адаөгбелеривистиң салгалдан салгалче дамчыдып келген кайгамчыктыг мерген угаанныг сөстери аътка ынакшылды, аңаа бердингенин сөглеп турар. Үе-дүптен бээр тыва улустуң аас чогаалдарының делгеренгей хевирлери ырларда, кожамыктарда база ол ышкаш маадырлыг тоолдарда чүгүрүк аътты алгап-мактаан уран-чечен одуруглар хөйүбиле кирип турар. Оон-биле чергелештир ашак кижиниң сагыш-сеткили, ынакшылы деңнелгелиг аянче кирип турар. Чижээлээрге:

Мунгаранчыг челер кулун
Муңгаш-дының быжыг-дыр бе?
Мунгаранчыг чаннаар акый,
Мунгаш хөрээң делгем-дир бе?
Хүндүлерниң көвей аъдын
Күжүр Хүрең черле эртер.
Хүндүлерниң мөгелерин
Күжүр акым черле шыдаар.
Көк-ле бора дерлиг турар
Кандыг оран тепкеш келген.
Көк-ле салбак хадып турар
Кандыг хейниң белээ келген.
Эмер кулун, эммес кулун
Эстеп-ле орда ээзир-лейин.
Эг-е кага чаннап-ла орда
Ээр-ле хаактың бажы лайын,
Шапкан аьдым маңныг кулун
Ол-даа кайыын белен турар.
Шавылыырым шары кежи
Ол-даа кайыын белен үстүр.
Челер оюм челип орда,
Черде туман арый-ла бээр.
Чечен уруг чаннап орда,
Четчир сылдыс четчи-ле бээр.

Олча ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

«ТӨРЭЭН ТЫВАМ ДЕЛГЕМНЕРИ» деп фоточурумал.

ХЛЕБ-ТАРАА

(Баштак)

Пенсионер кадай сыр-даң бажындан дал-дүъшке чедир хлеб оочурлааш, куп-куруг болган. Бажыңынга арай боорда калгып келгеш: «Хлеб-тараа, хырным өршээ! Христозу бажым өршээ!» дээш, туруп моган хөөкүй орнунга ийленип чыдып алган...

Биеэде таныжы, калга-ла үр болу берген ашак, эндерик хлеб куспактап алган хүлүмзүрүп бо кирип орган. Кадай амырап:

«Хлеб бажы кадыг шагда
Хлеб-тараа кайыын келди!
Ашак бажы ховар шагда
Ашак шырай, кайыын келдиң?»

дигеш, барып куспактаптар дээрге, куруг бооп-тур.

Халагайым ай! Күжүрнүң дүжү ышкажыл.

Куулар ОРГУ.

Шоодуг

ДИЛГИ-КАДАЙ

Алдыы шынаа чурттап чоруур Мандааның кадайы Чолдак-Уруг Самагалдайдан О. Шынаа бадар машинага чанар дээш олурупкаш, Берт-Дагга келген. Суурнуң үстүү магазининиң эжиинде машинадан ак, кызыл арагаларны хааржак хааржаа-биле кѳдүргеш, магазинче киирип турган улусту ол көрүп каан. Чолдак-Уругнуң чилбизи хайны-ла берген. Садып алыр дээрге, акшазы көңгүс чок. Өске черге чегдинер арга база чок. Чараазын сыыртынып, кезек тургаш, бир-ле арга бодай каапкаш, чолаачызы Шавар-оолче шошкупкан.

— Күжүр дуңмам, Шавар, мыя Бежен чыл кудумчузунда улуста чегдирип каан акшам бар чүве, ону негей тыртып алыйн, мени бичии манай каавыт шүве. «Үр болбас силер аа, угбай, удавас чоруур бис» деп, Шавар-оол чугаалаан.

Бежен чыл кудумчузунче бар чыткаш, чүгле ийи бажынны бодап, баштай Өпеймаа сугга, оон чүве болбаза, алыс балдырлыг Маара чеңгей сугга баар деп шиитпирлеп алган. Библиотекарь Өпеймаа сугга кирип кээрге, ол шайлап орган. Чолдак-Уругга дораан-на сандай салып, ону шайлаарынче чалаан. Чолдак-Уругнуң алыс бодалы Изиг «чайда-даа эвес, арагада. Аякка бичии шай кудуп алгаш, ону амзаангыырлап ора: «Өпей, сенде херектиг кирип келдим. Келир субботада автобус-биле өскеп келгеш, эккеп бээр мен, угбанга 15-20 хире акшадан чегдирип көрем» дээн. Ынчан арага өртээ чиик, норма-чижек-даа чок садып турган. Демгизи: «Оо, акша чок бис, угбай, турган акшавысты дүүн Диин-оол тон садып аарда, шуптузун чарыгдаптывыс» дээн. Чолдак-Уруг чоруу чогувайн баарга, далажып тура халааш, Маара сугже маңнапкан. Эжикке маңбиле келгеш, коридорга бичии када тыныжып оожумнадып алгаш, эжикти ажыдыпкан. Салбыр эргелекчизи Кара-оол бажында чок боорга, ол улам-на амырап, Маара-биле эптиг-ээлдек мендилешкен.

Кара-оолдуң кадайы Маара буттары бастынмастап аарааш, ийи чыл чеде берген. Ол бажындан ырадыр кылаштавас, колдуунда, олурар апарган. Чолдак-Уруг оон-биле элээн чугаалажып, саадай бергенин эскере тыртып кааш, далажыксай берген. «Чеңгемиң аарып турарын дыңнааш, кээп дужар дээш чалажып-ла турдум ийин. Бо эртен өскээримде машина чолаачызы далаштыргаш, акшамны безин ап алырымны уткан болдум ышкажыл. Акый ажылдап чоруп-ла турар бе? Силерниң үстүү садыыңарда мырыңай чаа арага дүжүрүп киирип тур. Чеңгешкилер бо чоокта таптыг хөөрешкен эвес бис. акый база чедип-ле келир ыйнаан, арага садып кээйн, акшадан чегдирип көрем, чеңгей. Уругларыкар өөренип турар, акый үргүлчү чоруп ажылдаар, бодуң ырадыр чүвээ база четпес кижи ышкажыл сен. Чалгаарап-даа олур сен ыйнаан. Акшаңы мен дораан эккеп бериптер мен. Бөгүн силер-биле чугаалажып, хөөрежип хонгаш, даарта машина дозуп чана бээр мен» деп эриг чүк дег чыпшынып каап, чугаазын доосkan. Маара «Изиг шайдан иш» дээш, оон ынай өске чүве чугаалаваска, «болуру ылап» деп бүзүрээкеш, Чолдак-Уруг иштинде амырай-ла берген.

— Сенээ каш акша херек чүвел, Чолдак? Үүрмек акша чок чүве-дир, мээнээ база ак, кызыл ийи шилдең эккеп бер шүве —дээш, Чолдак-Уругже тудуш бежениң акшазын сунган.

— Доп-дораан-на кээр мен. Оочурлап кааш келген кижи мен. Оода сава база ап албаан, савадан база берем, чеңгей —дээн.

Улуг сарыг портфель ап бээрге, Чолдак-Уругнуң буттары черге дээр-дегбес үнеле халаан. Чолдак-Уруг-даа чораан. Маара манаан. Айбылаан кижизи алгаа барган. Кудумчуда чымчай берген кижилер көстүп эгелээн. Чүү шаг болганда эжик ажыттынза-ла, ажылдап чораан Кара-оол кирип келген. Маара чүү болганын төөгүп берген. О.Шынаа машиназының кырында Чолдак-Уруг шаг-төөгүде-ле ыйың-кыйың, ырлаан-шоорлаан, шал-мал ээрик бадып бар чытканын мыраңай чоок каржып эрткеш көргенин Кара-оол чугаалаан. Портфель-даа, водка-даа ол-ла хевээр барган.

Ол-ла ындыг арын-нүүр чок, кажар, чилби алыксак-чиксек мегечи чоруунуң уржуу-ла ыйнаан Чолдак-Уругнуң чериниң улузу Дилги-Кадай деп шолалап алган дижир чүве. Кижилерге бүзүрээчел чоруктан:

...Ынчалза-даа мегечиге алзы
кааптар
Ындыг чорук болган-на чок
таваржы бээр—деп, чогаалчы өттүр-ле сөглээн аа.

Биче-оол ДОЮНДУП.

ХӨГЛҮГБЕЙНИҢ «ДҮШТЕРИ»

(Төнчүзү. Эгези № 119, 124 «Шында».).

— Кожкомдан чарылга кыс силерни бажыңында аар аараан деп демир удазын дамчыштыр менче долгаан. Мал-биле кээримге, орнунарда чүгле кеш биле сөөк арткан барык-ла мелел чок чыттынар. Шымдай-ла хаваанар ийи дестээнге башкы, ортга эгектеримни дагый зарак, барып салырымга, эъдинер шагда-ла соол, амынар хуралы берген дег болган...

— Ынчаарда өлген, ам мелегей чок, бир-даа өөделиг чүве чок дүжүн кандыг эай чүвел мелегей? — деп, дошкуураан кел чорда, мен чай алыптыбайн, мурнаарын оралдажы бердим:

— Адыр даан, Баштын үзе кирип-ле бээр силер ийин. Оон чүү болган деп болаар силер? Эгектеорим бүүрээ деген чөлеринерге дүжаашкак ийи кызыл хурен тырыкылар тыптып дестайып, хөөп, өссеөссе ийи алдын-сарыг мыйыс үнуп кээп, карак кулаазо аскынар-даа чиектии дег апарза-ла, улуг-ла далбыгыс шилги буга болуп, түрүп кылаштай бердинер. Соңгу даваннарынар аразында хөөлей халаннаан, өзээннерде алаанда кызыл согун уштунуп келген: «Инектер кайдал?» деп бустап-мөөреп, мурнуку холдарынар-биле чер каскарнап турар болдунар...

— Тфук-хайт, ындыг чүве канчап турар чүвел? Мени мегелеп, дорамчылап, кочулап ор сен, шулбус! — дивишаан орус майт-шорту-биле хөме каай-ла берди.

— Адыр, орталанынар. Баштын, дүшту кижи чагып коллап-дылеп алган эвес. Хуулгаазынны канчаптарыл? Эгезинде болунас айтыып сонуургай бердинер чоп?! Болгаш хевээр чугаалап ос мен! —деп «дүжүмнү» шынзыдары-биле Баштыңдан дүлдак чок алгырып-кышкырып, билир-ле шаам-биле орустап тыылап сөглеттинип турган арай боорта чавырып алдым.

— Чө харын ындыг-даа дижик, оон ынай чул. өөде жоклай? — деп, диштерин үү дайнай чазып, шынап-ла, буга дег, менче хыйыртап, өкпе-хөрээ өгдениэн олур.

— Адыр, каяа четтим мон? Ийет, бугаже хуула берген силер! Эртем суюлдуг кижилер ол таварылганы кижи төрелгетенниң төөгүзүнде кажан-даа туруп көрбээн, онзагай болуушкун, оон бистиң үевисте силерниң адыпар-биле холбажып, улуунерге онаашканы амылыг бойдус хөгжүлдезинде чаа үе-чада деп демдеглеп, найырлап, байырлап-даа турар дивес силер бе! Чамдыктары ону күш-ажыл чорудулгазының үезинде сарбашкындан кижи амытаннын бодарап тыылганынын дугайында Энгельстин номналындан-даа артык сонуурган, эволюстуг хуулуушкунда чижеглээр чүве чок чаа арын, эргилде болган дижип-даа турдулар. Ону эртемге үндезилеп тайылбырлаарын кады өөренип чораан эжинер Салым Чаяановиң Саспыгыр бодунга хүлээнип ап, кыска хуусаада тускай шинчилел ажылы бижип, кандидат ат чедип алганын боду чыылганнарга чарлап, дептерин көргүзүп-даа турар болду. Номнун даштыкы картын мынчаар хевирлеп каастаан: «С. Ч. Саспыгыр. Х. К. Кылчыгырның кижи чораaш буга болуп дедир төөрүттүнгени» деп эгениң адаанда демин чугаалаанным. ышкаш силерниң буга дурзунерни чураанын көре каап-каш, корткаш, улаараанымдан отту чаштап кээп-тир мен—деп доостум.

— Бойдус делектиги, эволюстуг хөгжүлде деп чүве Энгилис. Чаарвин ышкаш эртемден эштерниң номналдарында бар чүве харын. Ону безин билир, шору эр ийин моонар!— деп, кижим хөлептен, арыга шактырыпкан дег тепкиленип унду. — Кай мен буга мен бе?.. Ындыг чүве амыдыралга турбаан! Сээн моон дүш эвес. бүктүр, кончуг ээ оглу! — деп кышкырган. хайнып унуп орган пашче соок суг кудупкан дег, дүрген чавырылгаш, үнү бичелеп, чалынган ышкаш, мунгаргай, кээргенчиг апарды. — Бо дүжүнңү бистер ийиден өске кым-даа дыннаваан, билбес болгай, улуска чугаалавас-тыр але, эргелекчи! — дээш чоруурунга белеткени берди. Мен кымга-даа ыттавас деп сөзүмнү бергеш, аксымны ээлээн мен. Оон соонда Баштын менден дүш айтырбастаан. Сөөлгү ужуражылга, чугаавыс ол-ла болган. Ынчалза-даа ол баштайгы «дүжүмнүң» эң хорлуг, чурумалдыг кезээн бодунун дүжу кылдыр эрги эш-өөрүнге чоохка чедир-ле гаалал-биле чугаалавышаан: «Мен төөгүге артып калыр мен» деп, ыдык күзелин дембээреп чыткаш, шынап-ла, бурганнай берген дижир чораан — деп, Хөглүгбей хүлүмзүрүп доозарга, мен чүгле ижиндe тынныг ышкаш, орунга кезек чуглуп чыткан мен.

Эжимниң төөгүп бергени ышкаш, ындыг кижи-дүрзүнү кажан каяа-ла-бир көргенним-не ылап, ынчалза-даа ону Хөглүгбей дег ыпчаар шынзыг, дириг чуруп шыдавазымны миннип, хараадавас эргам чок болган. Баштын ышкаш кижи-бурганнарны өлген соонда чүс-чүс катап каргаарынып орнунга, Хөглүгбей ышкаш, дириг чордала, оода чаңгыс-даа катап болза, ажыг, чептүг кочу-биле билиндир кымчылап чорзан болзувусса, төөгү, ачы-үрене нүүрүвүс арыг ак чорбас бе!... Кижи амытанның четпес-тудуузун, хай-бачыдын хөй мурнунга чаңгаштап сойгалаарынга Чөөн чүк улустарының Насреддини ышкаш сагынгыр-тыынгыр, бистиң тоолдарывыста ак-ак баштыг бызаа калаарчылары ашактарывыс, алдын даңгыналарывыс ышкаш арга-сүмелиг чечен-мергеннерниң бистиң хүн бүрүдеги амыдыралывыста бары чаңгаан-дыр деп болал-биле чык кылдыр удуй берген мен.

Салчак МОЛДУРГА.

КРОССВОРД

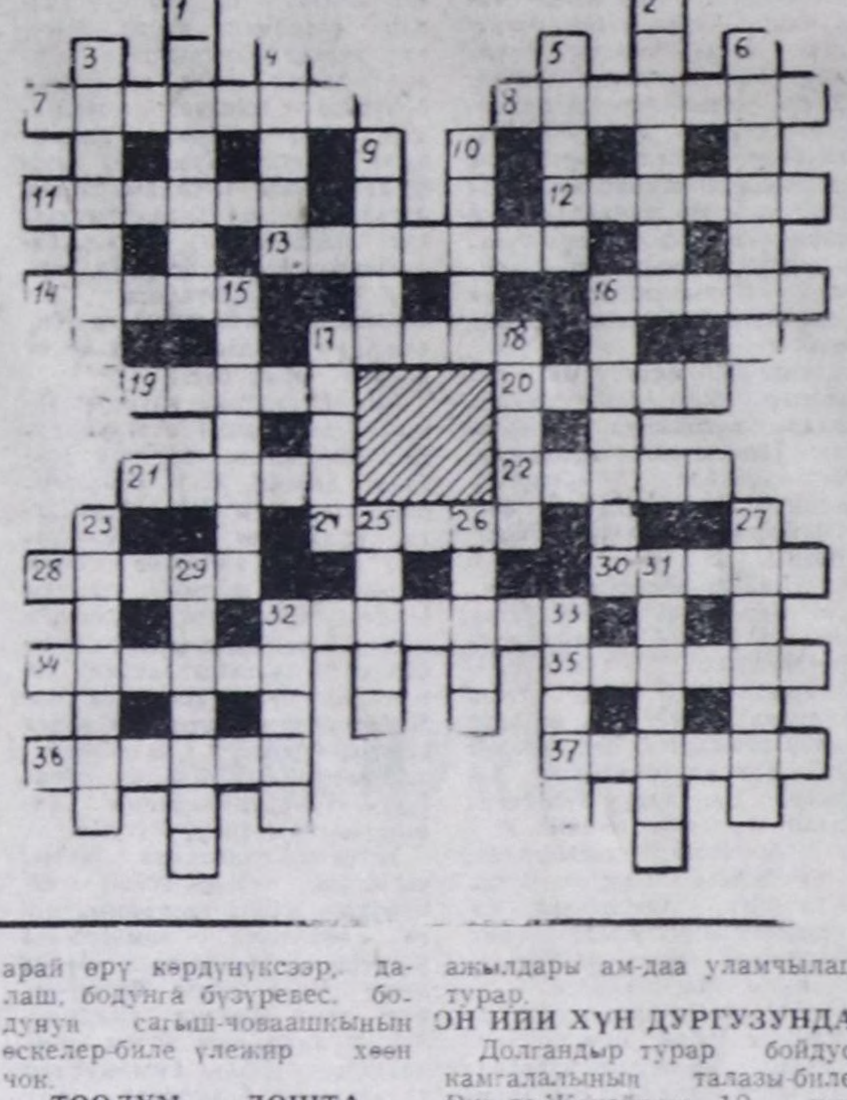

ДООРА ДУРГААР: 7. Өвүрде чер ады. 8. Тыва тоолдарының маадыры шулбус. 11. Дуюглуг аңчыгаш. 12. Липецк облазта хоорай. 13. Балык. 14. Деңиз хемчээли. 16. Совет күрүнениң кескү ажылдакчызы. 17. Эртемниг коммунизмниң үндезилекчилериниң бирээзи. 19. Чиңге орук. 20. Фото-ажылдарга ажыглаар тускай бүдүмел. 21. Спортчу оюн үези. 22. Шимчедикчилерниң өзек кезээ. 24. Тыва хеп даараарының каастаарының бир аргазы. 28. Хүндүлүг аалчыларга сөңнээр тускай торгу. 30. Харылзааның бир хевири. 32. Тыва хүрешке республиканың каш дакпыр чемпиону. 34. Улуг эвес араатан. 35. Сураглыг орус шүлүкчү. 36. Куш. 37. Абакан хемниң бир адыры.

УЗУН ДУРГААР: 1. А. Пушкинниң «Капитан уруу» деп тоожузунуң бир маадыры. 2. Доңган хемде өзаңналган дош. 3. Тыва чурттуг орус чогаалчы. 4. Эрги шагда от үндүреринге ажыглаар тускай демир, даш. 5. Кыс ады. 6. Көдээ ажыл-агый специализи. 9. Чем аймаа. 10. Ыяш. 15. Казахстанда область төвү. 16. Парлалга аппарады. 17. Малдың кеш аарыы. 18. Ээзиртир суксун. 23. М. Горькийниң «Ава» деп романының кол маадырының прототиви. 25. Кыдатта можу төвү. 26. Ыштаан чем белеткээр тускай чер. 27. АКШ-тың бир штаты. 29. Араатан. 31. Дип. 32. Даг-Алтайда суур. 33. Хой кежи тон.

СОНУУРГАКТАРГА

ААЖЫ-ЧАҢ БОЛГАШ ХАН БӨЛҮҮ

Эртемденнерниң бадыткап турары-биле алырга, ханы «А» (ийиги) бөлүкке хамааржыр кижилер кызымак, күүседикчи, ак сеткилдиг болгаш сагыш-сеткил ундарааш-кынының эн-берге үезинде безин угаан ажылы кылып шыдаар аргалыглар. Ындыг кижилерниң эш-өөрү хөй, кылбас-тутпас чүвези чок.

«В» (үшкү) бөлүкке онаажып турарлар — оожум, уян, ээлдек болур. Ынчалза-даа олар болундан болгаш долгандыр турар кижилерден шынгыы негелделиг.

Эртемденнерниң-биле «О» (бирги) бөлүктүң кижилери хөй болза, тергиин-не. Ук бөлүктүң ээлери — шимченгир, быжыг тура-соруктуг, кижилер-биле кандыг-даа таварылгада чугаалажып билир, кадык-шыырак, ажынып-хоралап чорбас. Оон ангыда, оларның организми быжыг болгаш могап-турупканда бичии-ле дыштаныпса, күш кирничел, чедишкиннерже чүткүлдүг, күзээниң чедип ап шыдаар (ылангыя кончаа сүрүүшкүнүнге).

«АВ» (дөртку) бөлүктүглер арай өрү көрдүнүксээр, далаш, бодунга бүзүревес. болдунуң сагыш-човаашкының өскелер-биле үлежир хөөн чок.

ТООЛУМ — ДОШТА

Эмчилерниң Гренландияга кылып чоруткан шинчилелдериниң түңнели-биле алырга, инуиттер (эскимостар) европейжилерге көөрде, чүрек-дамыр болгаш онкологтуг аарыглардан тос катап эвээш аарып турар. Оон кол чылдагааны — эскимостарның хүн бүрү чеминде балык. Түс чер балыының эъдинде, эртемденнерниң «Омега-3» деп адааны, үс кислотазы ол аарыгларның тыптырынга шаптыктап турар.

«Омега-3» деп балык үзүнүн кислотазынга шинчилел ажылдары ам-даа уламчылап турар.

ОН ИИИ ХҮН ДУРГУЗУНДА

Долгандыр турар бойдус камгалалының талазы-биле Рио-де-Жанейрога 12 хүн дургузунда болуп эрткен бүгү делегей хуралынга экология айтырыгларын чугаалашкан:

— үнүштерниң болгаш дириг амытаннарның 600-900 аңгы хевирин өзүп үнмейн, көвүдевейн барган;

— 197.256 гектар тарылга шөлү ажык чок куруг шөлдер апарган;

— Черниң чурттакчы чонунуң саны 3,3 миллион кижиге көвүдээн.

— 534 муң гектар тропиктиг аъргаларын ыяжы кестинген.

«ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА МОСКВАДАН БОЛГАШ КЫЗЫЛДАН

6 — ПОНЕДЕЛЬНИК. БИРГИ ПРОГРАММА. 6.00 шакта «Туннелдерн» деп дамчыдылга. 6.55 шакта «Эртен» деп дамчыдылганы көргүзер. 10.00 шакта «Стелла» деп уран-чечен фильм. Ону АКШ-ка бүдүрүп үндүрген. Оон соонда улаштыр «Төнүп бар чыдар август» деп уран-чечен фильм. 15.40 шакта «Чуртталганың элдеп-ээзини» деп уран-чечен фильм. 16.50 шакта мультфильм. 17.00 шакта элээдилерге дамчыдылга. 18.00 шакта медээлер. 19.40 шакта «Сарыг сигенниң үези» деп уран-чечен телефильмни көрүп болур. 20.45 шакта «Тамчыктыг удукар, чаштар!» деп дамчыдылга. Үези ескерилбес, чүгле улуг хүнде болбас. 21.40 шакта «Орус балеттиң тергиннери» деп беш сериялыг уран-чечен музыкалыг фильмниң 1-ги сериязын көөр бис. 01.10 шакта «Чуртталганың элдеп-ээзини» деп уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА. 8.00 шакта медээлер дамчыдар. 9.35 шакта «Аас-кежиктиң калоштары» деп уран-чечен фильм. 11.45 шакта «Авам ашакта барып алды» деп уран-чечен фильмни көргүзер. 15.45 шакта теннис маргылдаазындан дамчыдылга. 20.00 шакта медээлер. 20.30 шакта «Санта-Барбара» деп уран-чечен телефильмниң 59-ку сериязы болур. 21.20 шакта «Ленин бистиң-биле бе?» деп телефильмни көрүп алыңар. 23.20 шакта хөглүг программа.

КЫЗЫЛДАН. 17.30 шакта медээлер. 17.40 шакта «Салгынчыгаш» деп дамчыдылга. Ооң соонда мультфильм болур. 18.35 шакта «Тыва черде» деп дамчыдылга.

«УРААНХАЙ» ВИДЕО-ДАМЧЫДЫЛГА. 20.00 шакта мультфильмнер көргүзер. 20.30 шакта «Янзы-бүрү салым-хуулар» деп уран-чечен фильм.

Чарлалдар

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга 1992 чылдың июль 10-11 хүннерде 18.00 шакта Санкт-Петербургтуң театр академиязының шии артизи белеткээр факультединиң тыва бөлүүнүң 3-кү курсчу студентилериниң

КОНЦЕРТИ БОЛУР

Киржикчилери: К. Бырынай, О. Достай, С. Ирил, Л. Кан-оол, О. Ондар, Э. Ондар, Л. Ондур, Е. Ооржак, С. Оюн, С. Саая, О. Сат, А. Ховалыг, Л. Шивит-оол, А. Алдын-Херел.

Бөлүктүң уран чүүл удуртукчузу Анатолий Шведерский.

Келир үениң артистеринин концертинче кызылчыларны, найысылалдың аалчыларын чалап тур бис!

Шекпээр ортумак школазын 1982 чылда дооскаңнарны 1992 чылдың июль 10-да эртенгиниң 10 шакта школа чанынга чыглырын оргкомитет чарлап тур.

КИНО

ИЮЛЬ 4-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Отмщение» (АКШ, 16 хардан өрү назылыгларга) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20, **Видеозал: «Закон Мэрфи»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Приговор» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

ИЮЛЬ 5-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Отмщение» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20. **Видеозал: «Мужчина на любую профессию»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ИЮЛЬ 6-ДА
«НАЙЫРАЛ»: «Отмщение» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20. **Видеозал: «Невидимый враг»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.
«ВОСТОК»: «Хаммер» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ҮҮРГҮЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысаалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-24; челген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны.
Тиражы 29050 экз.
Чагыг № 127